
רונה סלע

**לעיון הציבור
תצלומי פלסטינים בארכיונים צבאיים בישראל**

חלק ראשון

לאימי (1933-2007)

Made Public
Palestinian Photographs
in Military Archives in Israel

מחברת ועורכת: רונה סלע
ייעוץ מדעי: ד"ר מוטי גולני
ייעוץ משפטי: עו"ד מיכאל ספרד ועו"ד שלומי זכריה
תעתוק ערבי-עברי: ד"ר מרווק חלבי
עריכה לשונית: אורנה יהודיוף
תרגום לאנגלית (תקציר): אילונה מרבר

עיצוב והפקה: יעל בורשטיין ונדב שלו
הדפסה: ע.ר. הדפסות בע"מ, תל אביב

הספר רואה אור בתמיכת
מועצת הפיס לתרבות ולאמנות
ותורם אנונימי

דאנקוד: 1-1047
מסת"ב: 978-965-91465-0-5

© כל הזכויות שמורות לרונה סלע ולהוצאת הלנה
נדפס בישראל תשס"ט / 2009

תוכן העניינים

7	פתח דבר	חלק ראשון
	הקדמה:	
23	הארכיונים הצבאיים בישראל וההיסטוריוגרפיה החזותית הפלסטינית החסרה	
	1.1	
39	איסוף מידע מודיעיני יזום על אודות האחר הפלסטיני	
	1.2	
87	תצלומים ואוספי צילום שנתרמו לארכיונים הצבאיים בידי אנשים פרטיים וגופים אזרחיים	
	1.3	
105	צילום של האחר: מסמך צבאי או נכס היסטורי/תרבותי?	
114	ביבליוגרפיה	
119	נספחים	
167	תקציר באנגלית	

- 2.1
פלסטין בתקופת מלחמת העולם הראשונה
- 2.2
התארגנות קדם־צבאית, התאגדות לאומית
והתקוממות במרחב הציבורי
- 2.3
אישים
- 2.4
ההתנגדות הפלסטינית הצבאית
- 2.5
הקרב על ירושלים
- 2.6
צילום לצורך איסוף מודיעיני – היישובים הפלסטיניים
- 2.7
צילום לצורך איסוף מודיעיני – אנשים
- 2.8
תוצאות מלחמת 1948 – התושבים הפלסטינים,
היישובים הפלסטיניים והצבא הישראלי

[הצלום 1]

צלם לא ידוע, רובע עגימי, 1923
תצלום אוויר, נלקח ככל הנראה ממקורות בריטיים
הארכיון לתולדות ההגנה

[תצלום 2]

טייסת הפלמ"ח בשיתוף המחלקה הטכנית, מטמיה אלכבירה, 1947

תצלום אוויר

הארכיון לתולדות ההגנה

הספר לעיון הציבור עוסק בהיסטוריה החזותית הפלסטינית, כפי שהיא משתקפת בארכיונים הצבאיים בישראל, וכן באופן שבו נאספה, נשמרה, תויקה ונחשפה – או הועלמה – היסטוריה זו. בספר מתפרסמים מראות פלסטין, כפי שצולמו בידי צלמים שונים שנשאר מהם תיעוד מועט בלבד, והוא מחזיר למרחב הציבורי תצלומים בעלי חשיבות היסטורית. ההיסטוריה הישראלית נלמדת בבתי הספר הפלסטיניים בישראל, ואילו ההיסטוריה הפלסטינית – הכתובה והחזותית – אינה נלמדת כמעט בבתי הספר הישראליים ומרבית הישראלים עיוורים כלפיה. כך, למשל, הספר מקדיש מקום לתצלומים מיפו (יאפא) ומסביבתה, שלא נכנסו לנרטיב הצינוני והועלמו מההיסטוריה הישראלית "הרשמית", או שזכו לפרסום מועט בלבד. חגיגות המאה לעיר תל אביב הדירו את יפו הפלסטינית ואת הכפרים הפלסטיניים שסבבו אותה, והן משקפות את התהליכים שהתרחשו בחברה הישראלית במהלך השנים. העיר "המאוחדת" תל אביב־יפו מתכחשת לעברה, ומקומה של יפו הפלסטינית נפקד ממרבית חגיגות המאה, שלבשו אופי ציוני מובהק. הכללת תצלומים פלסטיניים מיפו לאורך הספר יש בה משום ניסיון להעמיד בקדמת הבמה את ההיסטוריה של עיר זו ולהנכיח מראות שהועלמו מהזיכרון הקולקטיבי הישראלי והפלסטיני. אני מאמינה כי ההיסטוריה הפלסטינית היא חלק מההיסטוריה הישראלית, ולהפך, ולכן יש חשיבות בהחזרתה לתודעה הקולקטיבית של שני העמים.

המחקר שהביא לכתבתו של ספר זה הוא רק קצה קצהו של מחקר מתבקש של הארכיונים בישראל, שיחשוף את מכלול החומרים על אודות הפלסטינים הנמצאים בהם, שיש חשיבות להחזירם אל המרחב הציבורי. אני מקווה כי פרויקט זה הוא רק תחילתו של תהליך, וכי הוא יימשך בצורה מקיפה ושיטתית. כבת לניצולי שואה ליוותה אותי תמיד התחושה הקשה של המחסור בתצלומים ובמסמכים היסטוריים משפחתיים, שנכחדו במלחמת העולם השנייה, ושל הכחדתו של הזיכרון החזותי ההיסטורי המשפחתי. תחושת החלל הריק המבקש להתמלא הועצמה לנוכח ההצפה של דימויים לאומיים־ציוניים קולקטיביים, שמילאו את המרחב הציבורי בילדותי. העיון החוזר באלבומים המשפחתיים, שהכילו תמונות רק מן העבר הקרוב של המשפחה, והניסיון להעניק משמעויות ותכנים לתצלומים המועטים שנותרו, היו, אף הם, ממניעיו הראשונים של פרויקט זה.

הבחירה בשם לעיון הציבור משקפת את פעולת ההחזרה של תצלומים אלה לרשות הציבור. השם לקוח מתוך תכתובות שניהלתי בנוגע לבקשתי לעיין ולהציג ארכיונים פלסטיניים שונים הנמצאים בארכיונים צבאיים או משטרתיים בישראל. כך למשל, במכתב שקיבלתי מהמשנה ליועץ המשפטי למערכת הביטחון המתייחס לבקשתי לעיין בארכיון למכון המחקרים של אש"ף (להלן: ארכיון אש"ף), שנלקח כשלל בידי חיילי צה"ל במלחמת לבנון הראשונה (ביירות, 1982), נכתב: "אין באפשרותנו למסור את החומר דנן לעיון הציבור בשלב זה"¹. תשובה דומה קיבלתי בנוגע לארכיון האוריינט האוס. ב־10.8.01 סגרה ממשלת ישראל כמה מוסדות של הרשות הפלסטינית באזור ירושלים (אלקודס), ובראשם בניין האוריינט האוס. במהלך סגירת הבניין החרימו כוחות הביטחון מסמכים רבים מתקופות שונות, קלטות וידיאו, תצלומים, חומרי מחשב וחומר ארכיוני רב. מטרת ההחרמה היתה להצביע על הזיקה הישירה של האוריינט האוס "אל הרשות הפלסטינית וזאת בניגוד מוחלט להסכמים שנחתמו עם הרשות שלא לקיים פעילות באזור ירושלים"². הבניין נסגר על פי צו של השר לביטחון פנים. ארכיון האוריינט האוס מכיל תצלומים היסטוריים פלסטיניים רבים, וגם בהם לא הותר לי לעיין. אף ששני הארכיונים מוחזקים במעמד שונה ובידי גופים שונים, ההתייחסות לחומר היתה דומה. במכתב שקיבלתי מעו"ד חמוטל סבג, קצינת היחידה לתלונות הציבור, משטרת ישראל, המטה הארצי, לשכת המפקח הכללי בנוגע לארכיון האוריינט האוס שמוחזק בידי משטרת ישראל

¹ 26.11.2008, נספח 1. מכון המחקרים של אש"ף כלל גם ארכיון ולכן זכה לכינוי המקוצר "ארכיון אש"ף".

² מתוך הודעה לעיתונות שהוציא משרד ראש הממשלה ב־27.2.02. www.pmo.gov.il/PMO/Archive/Spokesman/2002/%D7%A4%D7%91%D7%A8%D7%95%D7%90%D7%A8/Spokesman5925.htm את ארכיון הצילום של האוריינט האוס ראיתי כשנה וחצי לפני שהוחרם, במסגרת המחקר לתערוכה ולספר צילום בפלסטין/ארץ-ישראל בשנות השלושים והארבעים (סלע 2000). פאדווה שאהר, מנהלת ארכיון הצילום באותה עת, עסקה באיסוף של תצלומים היסטוריים-פלסטיניים. פניתי למשרד לביטחון פנים בבקשה לעיין בארכיון המוחזק באחריות משטרת ישראל, מחוז ירושלים לא אושרה בסופו של המהליך (חלק מהתכתובת העניפה שניהלתי בנושא, ראו בנספח 1). חשוב לציין כי הספר לא עוסק בארכיונים משטרתיים, אף כי ברור לי שהמידע הצילומי המרוכז בהם על אודות הפלסטינים הוא רב, וכי האופן שבו נאספו והאסטרטגיות המופעלות בהם דומות לאלה של הצבא.

נכתב: "ככלל אין לציבור זכות עיון במסמכים אלה".³ אני תקווה כי מסמכי האוריינט האוס המאוחסנים ב"מכולות בבית שמש"⁴ יוחזרו לבעליהם.

תקופה ארוכה קיימתי קשר עם ארכיון צה"ל ומערכת הביטחון (להלן: ארכיון צה"ל) בנוגע לארכיון אש"ף, אבל ארכיון צה"ל נמנע מלתת מידע על אודותיו.⁵ ארכיון אש"ף הוקם ב-1965 והכיל, לדברי מנהלו, ד"ר סברי ג'רייס, 25,000 פריטים בערבית, אנגלית ועברית של קטעי עיתונות, מיקרופילם, כתבי יד וחומרים ארכיוניים נוספים, "האוסף הפלסטיני הגדול ביותר" (Hijazi 1982). החומר החזותי שהיה מצוי בארכיון אש"ף הכיל, בין השאר, סרטי קולנוע ותצלומים אשר עסקו באירועי אש"ף בכירות ובעמאן, חומרים הקשורים ליחסי ציבור של הארגון, אימונים, ישיבות של הוועדות ושל המועצה הלאומית הפלסטינית, תיעוד ההתנגדות הפלסטינית ועוד.⁶ כמו כן הכיל הארכיון תצלומים שצולמו בידי המודיעין הפלסטיני של חיילים ישראלים במחסומים ושל פעילות צה"ל.⁷ במהלך המחקר לספר לעיון הציבור נותרה השאלה מה עלה בגורל ארכיון אש"ף בגדר תעלומה. אנשים שונים ניסו לחקור את הנושא, ביניהם גם עזה אל-חסאן (Hassan), שסרטה Kings and Extras: Digging for a Palestinian Image (2004) עוסק בחיפושים אחר ארכיון הקולנוע של ארכיון אש"ף. ההתכתבות המשפטית שניהלתי מול ארכיון צה"ל הולידה את האישור של ארכיון צה"ל, שקיבלתי לפני יותר משנה, כי ארכיון אש"ף נמצא בידיו.⁸ אולם, לאחרונה נודע לי כי ארכיון אש"ף הוחזר לבעליו באמצעות הצלב האדום כבר ב-1983 במסגרת עיסקה לחילופי שבויים.⁹ ידיעה זו מעוררת שאלות בדבר האישור שקיבלתי מארכיון צה"ל. למרות הבקשות הרבות שהגשתי, לא הותר לי עד כה לעיין בארכיון אש"ף והוא נותר מוגבל. אני מקווה כי בסופו של דבר יינתן לי האישור

³ 2.12.08, נספח 1.

⁴ שם.

⁵ ר' מכתבי לארכיון צה"ל מיום 6.5.08 (נספח 1).

⁶ כל המידע המיוחס לג'רייס מתוך שיחה שניהלתי איתו ב-28.8.09.

⁷ מתוך עדות של חייל ישראלי שעסק בלקיחת ארכיון אש"ף, ינואר 2008, אוגוסט 2009.

⁸ ר' תשובת ארכיון צה"ל מיום 25.5.08 (נספח 1).

⁹ מתוך השיחה עם ג'רייס ומתוך:

www.gplanet.co.il/prodetailsamewin.asp?pro_id=321

לעיון בו ולפרסם חומרים ממנו וכי תוסר הענגה המרחפת מעל הנושא (נספח 1). אני מניחה כי תצלומים נוספים בעלי חשיבות מחקרית מן ההיבט הישראלי והפלסטיני עדיין מוגבלים בארכיונים, וכי במהלך השנים, עם שחרורם לעיון, ייתכן שאפשר יהיה לחשוף גם אותם ולהרחיב מחקר זה.

הארכיונים הצבאיים בישראל אוגרים מידע על אודות האירועים המכוננים של הצבא הישראלי ושל הגופים הצבאיים הקדם־מדינתיים ועל פעילותם וההיסטוריה שלהם מנקודת מבט ישראלית. הם משקפים את הנורמות העומדות ביסוד צה"ל והארגונים הצבאיים שקדמו לו, דרכי פעולתם, האסטרטגיות שלהם והשקפת עולמם. ארכיונים אלה הם ממאגרי המידע הממלכתיים המרכזיים של מדינת ישראל. מבנה הארכיונים, תכניהם, הטרמינולוגיה המלווה את אוצרותיהם (תצלומים, מסמכים, תיקים, קלטות וכדומה), אופן ארגונם, דרכי האיסוף, השימור, הקטלוג, החשיפה והצנוורה של המידע הכלול בהם – כל אלה מושגים במידה רבה על השקפת העולם הממלכתית, והם מאפשרים לחשוף את מאפייניה העיקריים של החברה הישראלית.

הספר לעיון הציבור מבקש לקרוא קריאה אלטרנטיבית של ארכיוני הצילום הצבאיים בישראל. הוא עוסק, לראשונה, במה שנתפס, לכאורה, כלא מרכזי לארכיון וכבעל חשיבות משנית, ומתייחס לאחד הפלסטיני, שמדינת ישראל נמצאת בקונפליקט לאומי מתמשך עימו. המחקר מאפשר, לפיכך, לחשוף את מה שנמצא בשולי התודעה הישראלית ולהעמיד מראה מול שוליים אלה. הארכיון – כמאגר מרובד של ידע, פרשנות וביקורת – עומד בבסיס המחקר. משום כך, המחקר כולל לא רק בחינה של מאגר התצלומים של הארכיונים אלא הוא שואב מידע ממכלול הפרקטיקות הבונות את הארכיון: דרכי הקטלוג, שמות התיקים, המידע בגב התצלומים, המידע הטקסטואלי על התצלום במאגר הממוחשב והידני וכדומה. המחקר אף בחן את מכלול האסטרטגיות המסדירות את פעולת הארכיונים המשפיעות על אופן חשיפת התצלומים במרחב הציבורי.

הספר לעיון הציבור עוסק גם בהתפתחות הצילום הצבאי היהודי והישראלי על רבדיו הרבים ודן באופן שבו מנגנוני הכוח הצבאיים הכפיפו את הצילום לתועלתם. הנספחים לספר סוקרים את הגופים שפעלו בשרות הצילום הצבאי הממוסד – צלמי שירות הידיעות (להלן: ש"י), צלמי המחלקה הטכנית (הסיירים והצילום מהאוויר), שירות מפות וצילומים (להלן: השירות) והעיתון במחנה. הם מרכזים, לראשונה, מידע על אודות פעילותם של

עמוד קודם: [תצלום 3]
שלמה ערד, חיילים ישראלים אורזים ומפנים את תכולת בניין אש"ף בביירות
הכולל גם את הארכיון, 1982
באדיבות הצלם

[תצלום 4]
צלם לא ידוע, חשודים ברצח בחברון שהובאו למסדר זיהוי, 1929
הארכיון לתולדות ההגנה, התקבל מאדם פרטי

גופים אלה, המבנה שלהם ואופני תפקודם. הספר לעיון הציבור ממשיך במידה רבה את מחקרי הקודמים ומשמש מקרה מבחן נוסף לאופן תפקודן של מערכות מוסדיות השולטות בהפצת התרבות וברישום ההיסטוריה באזורי קונפליקט. אף שהמחקר לספר צילום בפלסטין/ארץ-ישראל בשנות השלושים והארבעים, שנעשה בין השנים 1996-2000, כלל גם התייחסות לארכיונים הצבאיים (בפרק הדין בצילום הפלסטיני), חומרים רבים עדיין היו מוגבלים לעיון ולשימוש באותה תקופה. מאז נפתחו תיקים רבים והם איפשרו להרחיב את המחקר ולהוציא לאור ספר זה. כך, למשל, תיקי הכפרים נבדקו ונפתחו על-ידי צוות פתיחת חומר בשנת 2001; בשנת 2002 הוסרה הגבלת העיון על תצלומי הצלם עלי זעורר, על תצלומים נוספים של ח'ליל ריסס¹⁰ ועל חומר משרדו של ראשיד אלחאג' איברהים, יושב ראש הוועדה הלאומית, חיפה (חיפא). כמו כן, רק לפני כשנתיים החלו לסרוק בארכיון את התצלומים של השירות, שהיה גורם חשוב בצילום הצבאי של התקופה.

הספר עוסק בעיקר בתצלומים בעלי אופי צבאי, מעצם העניין של הארכיונים הצבאיים בחומרים מסוג זה. הספר מתאר את דרכי הפעלת הכוח של המערכות הצבאיות באמצעות הצילום. הפעלות כוח אלה הן מכמה סוגים: הפעלות כוח בהשגת התצלומים, הפעלות כוח ביחס להגבלת תצלומים ומניעת חשיפתם במרחב הציבורי, והפעלות כוח כנגד האוכלוסייה הפלסטינית, שזכו לתייעוד בצילום. ליבו של הספר, על הטקסט והתצלומים המופיעים בו, עוסק בעיקר בשני הסוגים הראשונים של הפעלת כוח, אם כי הוא מכיל גם תצלומים המתעדים הפעלות כוח כנגד האוכלוסייה הפלסטינית. בארכיונים נותרו תצלומים מסוגים אחרים המתעדים הפעלות כוח שלא באו לידי ביטוי בספר. למשל, תצלומים המתעדים הפעלות כוח של הבריטים כלפי הפלסטינים – בכפרים הפלסטיניים (תצלומים 5-6, עמ' 15-16) או כנגד חשודים שהובאו למסדרי זיהוי (תצלום 4, עמ' 12).

כוונתי הראשונית היתה לשמור על הכיתובים המקוריים שנתנו הארכיונים לתצלומים. שכן, הטרמינולוגיה של הכיתובים מלמדת על השקפת העולם העומדת ביסוד הארכיונים, על האסטרטגיות שלהם ועל התכנים והמסרים שהם מבקשים להעביר באמצעות התצלומים. אבל מאחר שהכיתובים הכילו במקרים שונים טעויות עובדתיות, נאלצתי לשנות את הכיתובים המקוריים והחלפתי גם את הטרמינולוגיה של הארכיון, שהתכחשה

¹⁰ התצלומים של ריסס מארכיון ההגנה הוצגו כבר בסלע 2000.

לאחר, התכוננה בו מנקודת מבט פטרונית ומתנשאת וסיווגה אותו, במקרים רבים, כנחות וכאלים. כך, למשל, החלפתי את המונח הרווח בכיתובים "כנופיות של ערבים" במונח "לוחמים פלסטינים". המילה "כנופיות" יוצרת עמדה ביחס לתצלומים, ללא קשר לנראה בהם. חשוב לציין כי בניגוד לעמדה השלילית שמבקשות לייצר הכתוביות של הארכיונים, תצלומי הפלסטינים בארכיונים הצבאיים צולמו לעיתים קרובות בידי צלמים פלסטינים, שביקשו לייצר אהדה כלפי מושאי הצילום, כפי שיתואר בהמשך. כאשר השארתי את הכיתוב המקורי של הארכיון הוספתי לו מרכאות. על אף הניסיון לבדוק את העובדות ההיסטוריות והאחרות המתוארות בכתוביות, עדיין נותרו פרטים המוטלים בספק. טעויות שכאלה, אם יתגלו, יתוקנו במידת האפשר. שמות היישובים הפלסטיניים נכתבו בתעתיק עברי של השם בערבית, כפי שהיה נהוג לפני 1948. השם העברי של הערים שהיו פלסטיניות והפכו לישראליות מצוין בסוגריים בפעם הראשונה. שמות הערים שהיו דו־לאומיות ("מעורבות") נכתבו בצורתם הישראלית. שם העיר בערבית מופיע בתעתיק עברי בסוגריים לצד ציון השם הישראלי בפעם הראשונה.

* * *

הספר לא היה יוצא לאור ללא עזרתם של אנשי מקצוע ועמיתים. תודה לד"ר מוטי גולני על הליווי המדעי של הספר על היבטיו השונים ועל הערותיו המאירות והחשובות. תודה לדוקטור מוסטפא עבאסי על עזרתו באיתור המידע על אודות התצלומים ובתיקון המידע המופיע בכתוביות המקוריות. תודה לד"ר דני רבינוביץ' על קריאת כתב היד של הספר בגרסתו הראשונה ועל תרומתו להידוק תכניו. תודה לד"ר יגאל שפי על עזרתו בפענוח התצלומים ממלחמת העולם הראשונה. תודה לד"ר מאהדי עבדול האדי על זיהוי האנשים בתצלומים שונים. תודה לד"ר מרווק חלבי, שעזר בתעתיק המילים הערביות לעברית. בארכיונים שונים נמצאו תעתיקים בעברית של שמות ערביים של אנשים לא מוכרים, ללא ציון המקור הערבי, ולכן אין ודאות כי אכן נכתבו כזאת, על אף המאמץ הרב שהושקע בניסיון לאמת עובדות אלה. תודה לסברי ג'רייס על המידע על אודות ארכיון אש"ף. תודה מיוחדת לשמרי סלומון, סגן מנהל הארכיון לתולדות ההגנה, שחקר את נושא ש"י הערבי של ההגנה ופרויקט הסקירות של היישובים הפלסטיניים בא"י (סלומון 2001) ואת תיעוד השטח הפלסטיני עליידי ההגנה לפני פרויקט תיקי הכפרים (סלומון 2005), על עזרתו הרבה במחקר זה ועל שיתוף הפעולה היוצא דופן. עבודתו החלוצית של סלומון איפשרה לי להרחיב את הידע בתחום סקירות הכפרים הפלסטיניים ותיקי הכפרים. כן

[הצלום 15]

צלם לא ידוע, חיילים בריטים בחיפוש בכפר פלטיני, 1938
הארכיון לתולדות ההגנה, התקבל מאדם פרטי

[תצלום 6]

צלם לא ידוע, פלסטינים במחנה מעצר בריטי בבית הספר כדורי ליד טול-כרם
(שנתפס על-ידי הבריטים), בסביבות 1938
הארכיון לתולדות ההגנה, התקבל מאדם פרטי

תודה לאלדד חרובי מארכיון הפלמ"ח, לשרלי ראובני, לדורון אביעד ולאמיר גואל מארכיון צה"ל, ולדורית הרמן, לאורלי לוי ולשרגא פלד מהארכיון לתולדות ההגנה על עזרתם ככל שכללי הארכיונים התירו להם.

עם התחלת המחקר לספר לא צפיתי את הקשיים הרבים שילוו אותו ואת הפקתו. ראשית, ההתנהלות מול הנהלת ארכיון צה"ל, האחראית לכלל הארכיונים הצבאיים כפי שיפורט בהמשך, לוותה במכשולים ובמהמורות, המלמדים אף הם על מגמות בחברה הישראלית. התהליך שעברתי בהתנהלות מול הארכיונים שזור בין דפי הספר. תודה לעו"ד מיכאל ספרד ולעו"ד שלומי זכריה, שעזרתם המשפטית סייעה לי מאוד במחקר ובפרסום הספר. תודה לעו"ד ספרד על שקרא חלקים מרכזיים מכתב היד והעיר את הערותיו. מעבר לקשיים אלו ואחרים שצצו, התמודדתי עם סוגיות מטרידות הנוגעות לחברה הישראלית, שעלו במהלך המחקר. כישראלית, חשוב לי לפרסם את המחקר בישראל ולהתמודד עם המראה שהוא מציב מול עינינו, הישראלים.

פרקים בספר עוסקים בתצלומים שנלקחו לכאורה שלל מפלסטינים או בתצלומים שנלקחו לכאורה כבזיה. במקרים שונים, נסיבות לקיחת התצלומים אינן ברורות במלואן. לעיתים התגלה מידע סותר במהלך המחקר על אודות נסיבות אלה, ולכן בחרתי לחשוף ולשתף את הקוראים בבטיחות ובפערים העובדתיים, כאשר אלו התגלו. מסיבה זו, אני משתמשת במקרים רבים במילה "נלקח" ביחס למקור התצלום ולא במילים "שלל" או "בזיה". התוצאה הסופית היא ערפול העובדות, שהוא חלק ממערך ההסוואה שמשתקף בטרמינולוגיה של הארכיונים. במקרים רבים נוקטים הארכיונים לשון כללית כדי לתאר את המקור לתצלומים והעובדות המדויקות אינן בהירות. כך, למשל, תצלומים שונים סווגו תחת הקטגוריה "תיקים של ערביי ארץ-ישראל לפני 1948" או "מקורות ערביים". בחרתי לציין בספר בראשי תיבות שמות של אנשים שמהם הגיעו התצלומים לארכיונים כדי להצביע על התופעה בכללותה ולהימנע מלעסוק במקרים פרטיים. השמות המלאים שמורים אצל המחברת.

בספר שני חלקים המשלימים זה את זה. החלק הטקסטואלי מתמקד באופן שבו הגיעו תצלומים של פלסטינים לארכיונים הצבאיים בישראל ובאופן תפקודן של המערכות הצבאיות בישראל ביחס לחומרים פלסטיניים. בחלק החזותי מתפרסמים תצלומים מן ההיסטוריה הפלסטינית. כל התצלומים המופיעים בספר אושרו לפרסום על ידי

הארכיונים שבהם הם מצויים. נעשה ניסיון כנה ואמיתי להימנע מהצגת תצלומים, אשר עשויים לפגוע באדם זה או אחר או ברגשותיו; עם זאת, אם יש בחלק מהם פגיעה באדם מסוים או ברגשותיו, נעשה הדבר בתום לב. תודה למשפחות ולצלמים שאישרו לפרסם את תצלומיהם בספר, ותודה מיוחדת למשפחת ריסס, שאיפשרה לפרסם את התצלומים של ח'ליל ריסס על אף שהתצלומים נלקחו מהסטודיו של הצלם כשלל או כביוזה. מאמץ מיוחד נעשה במהלך המחקר ובתהליך כתיבת הספר לאתר את היוצרים ובעלי זכויות היוצרים של התצלומים המתפרסמים בספר. לפי המידע שהתקבל מהארכיונים השונים, רבים מהתצלומים צולמו בידי "צלם לא ידוע" או בידי בעלי סטודיו לצילום, שאינם קיימים עוד או שלא ניתן היה לאתרם. אם במהלך התערוכה או לאחריה תתברר זהותם, נדאג לפרסום שמם ולמתן הקרדיט הראוי להם במהדורה השנייה, כמקובל.

תודה לצלם צחי אוסטרובסקי על הערותיו בנושאי צילום ובנושאים נוספים ועל ידידותו שמלווה אותי לאורך השנים. תודה מקרב לב לנהרה פלדמן על תמיכתה, עידודה, חברותה וסיועה יוצאי הדופן מאז השלבים הראשונים של המחקר וכתיבת הספר, שנתנו לי כוח להמשיך בכתיבתו, גם לנוכח הקשיים שליוו את המחקר וההוצאה לאור. תודה ליעל לרר על עצותיה המועילות ועל עידודה.

תודה למפעל הפיס ולתורם בעילום שם, שהבינו את חשיבות הפרויקט ואת תרומתו למחקר של תולדות הצילום המקומי ואיפשרו את מימושו. תודה לגלית אילת ולמרכז לאמנות דיגיטלית בחולון, שתמך תמיכה ראשונית במחקר. תודה לעודד ידעיה, מייסד ומנהל מנשר, בית הספר לאמנות, שאיפשר את הצגת התערוכה במקביל לספר, על אמונתו כי הגלריה צריכה לשמש כמה לנושאים ביקורתיים ומעוררי דיון. תודה לצוות עובדי מנשר, שעזרתם סייעה בהפקת התערוכה הנלווית לספר. במיוחד תודה לאמיר חיות ויבגני צ'צ'יק על ההדפסות המוקפדות לתערוכה ועל עבודתם האיכותית והרצינית. תודה לעיריית זומר, למדי שביד ולאנשי ARTLV על שיתוף הפעולה ועל הכללת הפרויקט בכיינאלה של תל אביב. תודה מיוחדת לאורנה יהודיוף על העריכה הלשונית המוקפדת והמושקעת ולאילונה מרבר על התרגום היסודי והרגיש של תקציר הספר לאנגלית – עבודתן מסייעת בחידוד המסרים ועל כך תודה להן. תודה מיוחדת ליעל בורשטיין ולנדרב שלו על תרגום נושאי הספר לטקסט חזותי, על תמיכתם המורלית ועל היענותם המהירה לשתף פעולה. ולבוסף, תודה לעוזי, ששכלו הישר ופקחותו מלווים אותי שנים רבות והתברכתי בחברותו ובאהבתו.

מקרא

את"ה – הארכיון לתולדות ההגנה
אצומה"ב – ארכיון צה"ל ומערכת הביטחון
אפ"י – ארכיון פרטי, פנחס יואלי

[תצלום 7]
צלם לא ידוע, דיוקנאות, לא מתוארך
ארכיון צה"ל ומערכת הביטחון

הקדמה

**הארכיונים הצבאיים בישראל
וההיסטוריוגרפיה החזותית הפלסטינית החסרה**

הספר לעיון הציבור מסכם שלוש שנים של מחקר בארכיוני הצילום הצבאיים בישראל. הוא עוסק בשני נושאים מרכזיים הכרוכים זה בזה: האחד, דרכי האיסוף והשימור של הידע הצילומי על אודות הפלסטינים על ידי המערכות הצבאיות; האחר, ההיסטוריוגרפיה החזותית הפלסטינית החסרה. הארכיונים הצבאיים בישראל משמרים את הארכיונים של הגופים הצבאיים הטרנס-מדינתיים ושל יחידות צה"ל השונות, שעשו שימוש בצילום, ואת המידע הקשור בתפקודם של ארכיונים אלה. הם משמרים גם מידע שמתקבל מאנשים ומגופים פרטיים בנושאים צבאיים, ולפיכך אוגרים מידע חזותי ומחקרי רב הקשור בפלסטינים. מרבית המידע בארכיונים הצבאיים על הפלסטינים מושתת על הפעלת כוח וקשור לפעילויות מגוונות של איסוף מודיעיני למטרות צבאיות ומבצעיות (שלל, בילוש, הפעלת צלם מסתערב, העתקה חשאית של חומרים וכדומה) ולאופן בו תצלומים ואוספים נלקחו על-ידי גופים צבאיים ממוסדים ועל-ידי ממקורות פרטיים. הספר עוקב אחר האופן שבו הצטברו ארכיוני צילום, אוספי צילום ותצלומים ממקורות פלסטיניים ועל הפלסטינים בארכיונים הצבאיים ואחר פעילות הגופים שבנו את הידע על אודות הפלסטינים. הספר מתעד, לפיכך, את האופן שבו הגופים והארכיונים הצבאיים, ובכללם ארכיוני הצילום הצבאיים הכפופים להם, מקבלים, אוספים ומשמרים מידע על האחר הפלסטיני ושולטים באופן הפצתו במרחב הציבורי.¹¹

מאחר שהמידע שניתן למעיינים בארכיונים הצבאיים הוא מוגבל ומצונזר ונשלט בידי הארכיון וחוקיו המחמירים,¹² מעט המידע שאושר לי לעיין ולהשתמש בו עוסק בישות

¹¹ הספר דן במידע חזותי, אך האסטרטגיות המתוארות בו תקפות גם לגבי חומרים אחרים. כך, למשל, תיקי הסוכנות בארכיון הציוני המרכזי מכילים גם מסמכים של גופים שעסקו באיסוף מודיעיני של חומר על אודות הפלסטינים בהגנה. בתיקים הללו נמצאים, למשל, העתקי מסמכים ממשרדי המופתי חאג' אמין אלחוסייני (S25/22103) וממזכירות הליגה הערבית בשנים 1945-1946 (S25/22099). שני התיקים נפתחו לעיון הציבור ב־1997.

¹² המדובר בארכיון הצילום של הצבא ובארכיון המסמכים שלו. ארכיון הצילום מכיל את גוף התצלומים שהצטברו בארכיון הצבא לאורך השנים וארכיון המסמכים מכיל מידע של פעילות הגופים הצבאיים ועל אודות גופים אלה. המחקר לספר כלל חיפוש בשני סוגי הארכיון הללו. בארכיון המסמכים חיפשתי מידע על אודות הפעילות של הגופים הצבאיים שעשו שימוש בצילום.

הפלסטינית רק עד אמצע שנות ה-50 של המאה ה-20. הארכיונים הצבאיים מכילים גם חומרים פלסטיניים מאוחרים יותר. ארכיון אש"ף, למשל, שהוזכר לעיל, מכיל תצלומים היסטוריים פלסטיניים רבים, וגם בהם לא הותר לי לעיין. לאור הפעילות המודיעינית הענפה של צה"ל והתנהלות הארכיון שלו, נראה כי ארכיונים פלסטיניים נוספים נמצאים בארכיון צה"ל והם עדיין מוגבלים.¹³

ארכיון צה"ל הוקם ביולי 1948 במהלך מלחמת 1948, בעקבות החלטת ראש הממשלה ושר הביטחון הראשון של מדינת ישראל, דוד בן גוריון, במטרה לרכז את התיעוד שנוצר ביחידות צבא הגנה לישראל שעתה זה הוקם. הנחיית ראש הממשלה ושר הביטחון למנהל הארכיון מ־19 בדצמבר 1948 היתה כי "ארכיון הצבא", כפי שהוא נקרא אז, "ירכז אליו לא רק את החומר על צבא הגנה לישראל וקודמיו בארץ (הגנת היישובים היהודיים מימי ייסוד פ"ת, השומר, הלגיון העברי, ההגנה לכל סעיפיה וכו'), אלא גם על תולדות ההגנה העצמית בכל תפוצות הגולה וכן השתתפות היהודים במלחמות שחרור לאומיות ובין לאומיות וחלקם של היהודים בפיתוח האומנות והטכניקה הצבאית".¹⁴ מאז הקמתו מועבר לארכיון צה"ל תיעוד מכל סוג שהוא – תיקים, קלטות קול, סרטי וידאו, תצלומים, מפות, שרטוטים וכדומה – שנוצרו ביחידות צה"ל השונות. ברוח הנחייתו של בן גוריון, בארכיון צה"ל מצוי חומר ארכיוני על גופים וארגונים, שפעלו למען ביטחון היישוב לפני הקמת המדינה – השומר והגדודים העבריים, ובכללם הארגונים הטרומ-צה"ליים – ההגנה ופלמ"ח וארגוני הפורשים – האצ"ל והלח"י. ארכיון צה"ל אחראי, לפיכך, גם לארכיונים הצבאיים האחרים – הארכיון לתולדות ההגנה, ארכיון הלח"י, ארכיון הפלמ"ח, ארכיון השומר וארכיון הגדודים העבריים והם כפופים למרותו.¹⁵ יתרה

¹³ פרט למידע שהיה ברשותי לגבי ארכיון אש"ף המצוי בארכיון צה"ל ושאינו פתוח לקהל, נמנע הארכיון מלספק לי מידע לגבי תצלומים/חומרי שלל פלסטיניים נוספים שברשותו. המידע לגבי קיומו של אלבום משפחת נשאיבי, המכיל תצלומים היסטוריים מתקופת מלחמת העולם הראשונה שמרביתם צולמו בידי צלמי האמריקן קולוני (להלן: המושבה האמריקאית), הגיע לידי שלא באמצעות הארכיון (נספח 1, ראו גם תצלומים 10-1 בחלק השני).

¹⁴ www.archives.mod.gov.il/pages/MISC/About1.asp?AR=1

¹⁵ מחוך: "גופים אירגוניים הנותנים שירות לציבור"

www.defence.gov.il/pages/about_office/tzibur.asp

מכך, למשרד הביטחון יחידת מוזיאונים, שמטרתה לחשוף "את התפתחות הכוח הצבאי ואת מלחמות עם ישראל על קיומו בארצו ולהנחיל את מורשת הקרב של צה"ל והכוחות שקדמו לו, על ידי הקמה ואחזקה של שלוחות מוזיאונים ועל ידי איסוף מתמיד של חומר מוזיאוני".¹⁶ היחידה כוללת את הנהלת היחידה ואת המוזיאונים הבאים: מוזיאון ההגנה על שם אליהו גולומב בתל אביב, מוזיאון האצ"ל בתש"ח על שם עמיחי פגלין בתל אביב, מוזיאון לח"י על שם יאיר שטרן בתל אביב, בתי האוסף לתולדות צה"ל בתל אביב, בתי הגדודים העבריים במושב אביחיל, מוזיאון ההעפלה וחיל הים על שם דוד הכהן במבואות חיפה, בית השומר בכפר גלעדי, מוזיאון הגבורה בכלא עכו (עאכא), היכל הגבורה בכלא ירושלים, מוזיאון האצ"ל בתש"ח בבית ז'בוטינסקי בתל אביב, בית הפלמ"ח בתל אביב, מוזיאון ג'ערה.¹⁷ לכן, ארכיון צה"ל הוא מרכז המידע הגדול ביותר במדינת ישראל לשימור ולחשיפת נושאים הקשורים בצבא ובביטחון.¹⁸ בהקשרים רחבים. אוסף הצילום של ארכיון צה"ל, כמו שאר אוספיו, כפוף למדיניות הארכיון הכללית והוא משחרר, לפיכך, תצלומים לעיון ולשימוש הציבור, רק אחרי שהוסרו מהם ההגבלות הקבועות בארכיון והם עברו את אישור הצנזורה.

ארכיוני הצילום הצבאיים בישראל מרכזים תצלומים על אודות האחר הפלסטיני, שעומו נמצאת המדינה בסכסוך, באמצעות שתי דרכים מרכזיות: האחת, ריכוז הארכיונים של גופים צבאיים, מודיעיניים ואחרים, שיוזמים בצורה אקטיבית איסוף מידע חזותי למטרות מודיעיניות-צבאיות ולמטרות תיעוד הצבא, הסברה ויחסי ציבור. מידע זה נשמר ברוח הנחייתו של בן גוריון בארכיון הצבא, אף שאיסוף המידע של חומרים פלסטיניים והמידע על הפלסטינים לא מוגדר כאחת ממטרות הארכיון. הדרך השנייה היא קבלת תרומות של תצלומים מגופים ומאנשים פרטיים, על-פי רוב תצלומים שנלקחו, כהגדרת הארכיון, כשלל.¹⁹

וכן בארכיון צה"ל:

www.archives.mod.gov.il/pages/MISC/About1.asp?AR=1

"גופים ארגוניים הנוחנים שירות לציבור", שם. ¹⁶

שם. ¹⁷

www.archives.mod.gov.il/pages/MISC/About1.asp?AR=1 ¹⁸

למעט ארכיון הפלמ"ח, ארכיוני הצילום בארכיונים הצבאיים אינם יוזמים איסוף של תצלומים. על-פי רוב הם גם אינם יוזמים מחקר של התצלומים שהגיעו לידיהם. ¹⁹

א. ארכיונים של גופים צבאיים שיוזמים בצורה אקטיבית איסוף מידע חזותי למטרות מודיעיניות צבאיות ולמטרות תיעוד הצבא, הסברה ויחסי ציבור

[1א] למטרות מודיעיניות צבאיות

- גופים צבאיים טרום-מדינתיים ומדינתיים שלקחו כשלל, לפי הגדרת הארכיון, בצורה מבוקרת ויזומה ארכיונים, אוספים, אלבומים או תצלומים של פלסטינים מגופים או ממקורות פלסטיניים (למשל, חומר ממשרדו של ראשיד אלחאג' איברהים, יו"ר הוועדה הלאומית בחיפה).²⁰
- ש"י של ההגנה, שיום העתקה חשאית של מידע על אודות האוכלוסייה הפלסטינית מארכיונים וממקורות בריטיים בתקופת המנדט, וגופים בהגנה שיזמו צילום של האוכלוסייה הפלסטינית לצורך איסוף מודיעיני – המחלקה הטכנית של לשכת התכנון של המטכ"ל של ההגנה (להלן: המחלקה הטכנית) וש"י (בעיקר ש"י הערבי). הנושאים שצולמו היו: מקומות מגוריהם של הפלסטינים בערים ובכפרים, דרכי גישה לבתיהם, שגרת חייהם, מידע הקשור באנשים שהשתתפו בהתנגדות הלאומית ובדמויות מפתח בהנהגה הפלסטינית שעסקו בפעילות פוליטית ולאומית, וכל מידע שימושי אחר הקשור בישות הפלסטינית שנאסף למטרות מודיעיניות ואחרות. הגורמים הללו פעלו לאסוף מידע על אודות הפלסטינים לקראת התלקחות צבאית עתידית וכחכנה לכיבוש הערים והכפרים הפלסטיניים. המידע נאסף מתוך מחשבה, שכלל שהידע על הפלסטינים יהיה רב יותר, כך יהיה קל יותר להתמודד מולם, לכבוש את כפריהם ואת עריהם ולהעבירם לשלטון ישראלי.
- פעילות צלם מסתערב בקרב הפלסטינים – לצורך תיעוד פעולות ההתנגדות הפלסטינית ואיסוף מודיעיני. כך, למשל, ידוע על לפחות צלם מסתערב אחד, שפעל לפני הקמת המדינה בשורות הפלסטינים לצורך איסוף מידע, בניית תשתית

²⁰ ראו, למשל, גם "הצוגה מסמכים וחומרי שלל פלסטיניים" במרכז המידע למודיעין ולטרור, במרכז למורשת המודיעין בגלילות. הצוגה פתוחה לקהל הרחב וניתן לצפות בה גם דרך אתר האינטרנט:

www.tourwise.co.il/virtualTours/?tour=353_HE&p_win=1

לצד אמצעי לחימה אפשר לראות בהצוגה אמצעי הסברה המשמשים לחינוך ולטרור שנאספו ממקורות פלסטיניים: ספרי לימוד, מפות, חוברות הסברה, דגלים וחפצי אומנות. חלק מחפצי הצוגה הוחרמו מאסירים ביטחוניים בבתי כלא ישראליים.

ידע, לצורכי זיהוי וכדומה.

– השירות והמודיעין הצבאי – לאחר קום מדינת ישראל נאסף המידע החזותי (הצילומי) לגבי האוכלוסייה הפלסטינית שנשארה בארץ באמצעות השירות ובאמצעות המודיעין הצבאי למטרות שליטה ופיקוח.²¹

[2א] למטרות תיעוד, הסברה ויחסי ציבור – תצלומים שצולמו למטרות תיעוד, הסברה ויחסי ציבור צולמו בעיקר לקראת סוף שנות ה־40, עם הקמת המדינה, וייסוד גופים כמו השירות ועיתונים כמו במחנה.²² תצלומים המתעדים פלסטינים, אשר שימשו לצרכים תיעודיים אחרים, מהווים מקור מידע עליהם, גם אם צולמו למטרות הסברה ישראלית. צלמים צבאיים שתיעדו, למשל, את כיבוש הכפרים והערים, את אימוני הלוחמה בשטח בנוי שנעשו בכפרים ה"נטושים" (לפי הטרמינולוגיה הציונית המרכזית) ואת ההתיישבות היהודית בהם, צילמו מתוך מטרות צבאיות וציוניות. תצלומים אלה מאפשרים ללמוד על הכפרים הפלסטיניים לפני הפיכתם ליהודיים (סלע 2006).

²¹ השירות פעל רק תקופה קצרה והנושא עבר לאחריות המודיעין. התצלומים שנלקחו על-ידי המודיעין ככל הנראה מוגבלים, שכן הם אינם נמצאים בארכיון הצילום ואין מידע לגביהם. על השירות, ראו נספח 10.

²² ועם הקמת גופים שנשאו אופי אזרחי יותר, כמו מחלקת הצילום בלשכת העיתונות הממשלתית הכפופה למשרד ראש הממשלה. אף שהגיליון הראשון של במחנה יצא בפברואר 1948, בארכיון צה"ל קיימות תמונות של במחנה רק החל במאי 1952. לא ידוע מה עלה בגורל התצלומים והנגטיבים של במחנה מארבע השנים הראשונות. לפיכך, המחקר של במחנה בשנותיו הראשונות כלל עיון בגיליונות העיתון בשנים הנדונות ובארכיון המסמכים של צה"ל, שבו מרוכז חומר הקשור לפעילות העיתון. שירלי ראובני, מנהלת ארכיון התצלומים של ארכיון צה"ל, ואבי שמחוני, עורך הצילום של במחנה, לא ידעו לתת מענה לסוגיה (מתוך שיחות עם גב' ראובני, שהתקיימו בפברואר-מרץ 2009, ועם אבי שמחוני ב-25.3.09). לדבריהם, כפי הנראה התצלומים מהשנים הללו קוטלגו בארכיון הצילום של צה"ל תחת האוסף הכללי ולא תחת במחנה. ארכיון צה"ל לא השלים, עד היום, פרק חסר זה.

[1ב] תצלומים שנלקחו על-ידי חיילים מאנשים פרטיים, שלא ברור מהו מעמד המשפטי (ביזה/שלל), והם נתרמו לארכיון בשלב מאוחר יותר.

[2ב] באמצעות קבלת תרומה מגופים פרטיים/אזרחיים. במקרים רבים הם מכונים בארכיון "תצלומים ממקורות ערביים".

[3ב] באמצעות איסוף יזום של תצלומים היסטוריים לארכיון. אוצר התמונות של ארכיון הפלמ"ח הוקם על בסיס איסוף ממוקד של תצלומים מאלבומים פרטיים של חברי הפלמ"ח.²³

המחקר לספר העוסק בתצלומים שנלקחו מפלסטינים ותצלומים המתארים פלסטינים התבצע בשלושה ארכיונים מרכזיים שעוסקים באיסוף, בשימור ובתיעוד של תצלומים לצרכים צבאיים – בארכיון לתולדות ההגנה, בארכיון הפלמ"ח ובארכיון צה"ל.²⁴ מרבית התצלומים מהשנים שלפני הקמת מדינת ישראל נמצאים בארכיון לתולדות ההגנה ובארכיון הפלמ"ח (אם כי תצלומים מהשנים הללו נתרמו גם לארכיון צה"ל). תצלומים מהשנים שלאחר הקמת המדינה נמצאים בארכיון צה"ל (למעט תצלומים מראשית ימי הממשל הצבאי, הנמצאים בארכיון לתולדות ההגנה). הספר מאפשר גם לעקוב אחר התפתחות הצילום הצבאי היהודי עד אמצע שנות ה-50 של המאה ה-20, שחלה בעקבות התפתחות הפעילות המודיעינית (טבלה, נספח 7) ומערך ההסברה הישראלי. הנספחים בספר (8-11) משרטטים את הפעילות של הגופים הללו, את האנשים שפעלו בשירותם, את מטרותיהם, את המבנה שלהם וכדומה. הצילום הצבאי הגיע לשיאו וזכה לארגון מוסדי בשנות ה-40 של המאה ה-20, אף על פי שפעילות מודיעינית שעשתה שימוש בצילום כבר התקיימה בשנות ה-20 וה-30, כפי שאראה להלן. בשנים הללו הוקמו הגופים ששלטו בנושא ופיקחו עליו בצורה מאורגנת (ש"י והמחלקה הטכנית), והמידע נאסף בצורה מסודרת ומוסדית למטרות שונות. בסוף שנות ה-40 הוקמו גם הגופים שלקחו

²³ האיסוף הממוקד מאלבומי אנשי הפלמ"ח נעשה הודות למפעלה של דיתה פרח:

www.beithashita.org.il/lhe/apage/13436.php

²⁴ בשאר הארכיונים הצבאיים שהוזכרו לעיל אין חומרים רלוונטיים למחקר.

חלק בהסברה ובהפצה של האידיאולוגיה המוסדית תוך שימוש מסיבי בצילום: קרן קימת לישראל, קרן היסוד, הסוכנות. הגופים הצבאיים יצרו מערך נוסף על זה האזרחי, שסייע בתעמולה הציונית ובהבניית תפיסת העולם המוסדית (סלע 2000).

הספר מקדיש מקום מרכזי גם לבחינת אחורי הקלעים של ארכיון הצילום של ארכיון צה"ל על נגזרותיו, הכפוף לארכיון צה"ל, לחוקיו ולכלליו. הספר בוחן את כללי ארכיון צה"ל, את הנורמות וכללי האתיקה שלו, את אופן פעילותו, תפקודו, האסטרטגיות המרכזיות העומדות מאחורי מדיניותו והחוקים שהוא פועל לפיהם. הספר מבקש לחשוף את מנגנוני הכוח שבנו והפעילו את הארכיון ואת המנגנונים שמשרתים אותו כיום. ארכיון צה"ל מפעיל תקנות וחוקים שונים להגבלת העיון בחומרים הנמצאים ברשותו. למשל, הארכיון מפעיל "ועדת חשיפה"²⁵ וכן נקבע כי: "התיעוד שבארכיון צה"ל נוצר במערכות ביטחוניות, ולכן על פי חוק הארכיונים הוא חסוי לעיון חמישים שנה מיום היווצרותו".²⁶ כאשר חוששים בארכיון שחומר מסוים עשוי לפגוע בביטחון המדינה או ביחסי החוץ שלה, החומר מוגדר כסודי והוא מוגבל לתקופה לא מוגדרת.²⁷ כמו כן, החוקר המבקש לעיין בארכיון המסמכים של צה"ל נתקל בהגבלה נוספת והיא תלותו במתווך. לחוקר אין גישה ישירה לתיקי הארכיון. האיש שאחראי מטעם הארכיון לקשר עם החוקר מבצע את הסינון הראשוני של החומר, לאחר שהוגדר הנושא, והחוקר תלוי בהקשרים שמציע המתווך. העובדים בארכיון כפופים לכלליו הנוקשים, וכך המידע המצוי בארכיון מצונזר ונשלט בידי הארכיון. גם העיון ב"ארכיון שמאחורי הארכיון" לא הותר לי. במקרים

²⁵ מחוך תכחובת עם ד"ר מוטי גולני, 15.8.09.

²⁶ "ארכיון צה"ל ומערכת הביטחון, חוקים, פקודות והוראות"

www.archives.mod.gov.il/pages/MISC/z-chukim.asp?AR=1

²⁷ חוק חופש המידע התשנ"ח (1998) מאפשר להגביל את העיון מעבר לפרק הזמן הזה ובהתאם להחלטתו הבלעדית. בפרק "מידע שאין למסרו או שאין חובה למסרו" בסעיף א 1 של החוק נכתב: "רשות ציבורית לא תמסור מידע [...] אשר בגילוי יש חשש לפגיעה בביטחון המדינה, ביחסי החוץ שלה, בביטחון הציבור או בביטחונה או בשלומה של אדם."

www.police.gov.il/meida_laezrach/meida_clali/hofesh_ameda/Pages/chok_hofesh_ameda.aspx

דוגמה לכך היא הגבלת העיון בארכיון אש"ף, כפי שמתואר בספר. המגבלה נסמכת גם על חוק הארכיונים תשט"ו (1955), סעיף 10.

רבים, השאלה כיצד הגיעו תצלומים של פלסטינים לארכיון, נותרה ללא מענה. החומרים שבהם עוסק הספר הם, לפיכך, חלקיים ונסמכים במקרים רבים גם על מקורות שמחוץ לארכיון.²⁸ אלה אפשרו לי להתחקות אחר הדרך שעבר התצלום עד שהגיע לארכיון. המידע שאספתי, למשל, באמצעות ראיונות עם אנשים שתרמו תצלומים לארכיון, הוסיף נדבך חשוב להבנת המנגנונים הצבאיים מזה והחברתיים מזה.

הספר לעיון הציבור חושף את מגוון הפרקטיקות העומדות בבסיסם של הארכיונים הצבאיים בישראל ואת האופן שבאמצעותו נחשף הידע לציבור או נמנע ממנו. הספר עוסק אמנם רק בתצלומים עד אמצע שנות ה-50 של המאה ה-20 ותצלומים ממלחמת 1948 של האוכלוסייה הפלסטינית, של הישות הפלסטינית, חלקם של צלמים פלסטינים או ממקורות פלסטיניים, כלומר בחומרים שהיו פתוחים בפני. אבל באמצעותם הספר מבקש לתאר את אופן פעולתם הכללי של הארכיונים הללו. בהכללה ניתן לומר כי הידע הצילומי הצבאי מושתת על הפעלה כפולה של יחסי כוח: החל בדרכי האיסוף של מידע ביחידות, בגופים ובארכיונים הצבאיים (שלל, ביזה, העתקה חשאית של חומר מארכיונים אחרים, איסוף מודיעיני באמצעים מגוונים וכדומה), ועד דרכי ההתנהלות של הארכיונים והגבלת החשיפה של חומרים מסוימים לציבור (צנזורה והגבלת עיון).²⁹

הספר דן במדיניות ארכיון צה"ל, השולט במידע שהוא משחרר לחוקרים, מחליט אילו מחקרים יתבצעו ועל אילו חומרים יושתתו ומונע גישה לחומרים מסוימים. מעיון באתר האגודה לזכויות האזרח עולה כי הטרפוד, מניעת עיון בחומר, הסחבת ונקיטת איפה ואיפה בין חוקרים ובין מחקרים, הערמת קשיים ומכשולים ופגיעה בחופש המחקר – כל אלה הם תופעות המוזכרות בתלונות על פעילותו של ארכיון צה"ל.³⁰ במסמך שחיבר

²⁸ מוסיף לכך גם הרישום הלא קפדני שהיה נהוג בארכיון הצילום בשנותיו הראשונות, שלא אפשר להתחקות אחר הגניאולוגיה של תצלומים רבים.

²⁹ פעילות זו משיקה לפעילות ארכיונים של סוכנויות ביון ומודיעין ברחבי העולם, כפי שמראים יו וסקוט (Hughes & Scott 2008). כך גם, למשל, הכניסה לארכיונים הצבאיים כרוכה בהצגת תעודת זהות ישראלית.

³⁰ כך, למשל, בדיון שהתקיים ביום 17.1.2005 בוועדת חוקה חוק ומשפט של הכנסת, שאל יו"ר הוועדה את ד"ר אביהר בן צדף, מה הם מבחני הגישה לחומר חסוי (באותו עניין דובר על חומר חסוי של ועדות חקירה). בן צדף, שהיה במשך שנים איש מערכת

עו"ד אבנר פינצ'וק מהאגודה לזכויות האזרח נאמר: "אגב הטיפול בענייניו של גורנברג (עיתונאי שביקש לערוך מחקר על ראשית ההתנחלות בשטחים בשנים 1967-1977, ר.ס.) התוודענו לדפוסי פעולה ולמנגנונים, שמשמשים את מערכת הביטחון כדי להקשות על חוקרים ועל מחקר חופשי ובלתי מוטה. גילינו גם שמבקר המדינה כבר ביקר לפנינו את הליקויים החמורים שהתגלו בהתנהלותו של הארכיון, ובכלל זה – אפליה בין חוקרים, התערבות בתוכן המחקרים, נהלי עבודה פסולים ו'סודיים', סחבת בחשיפת מסמכים ועוד"³¹. על כך גם כתב מבקר המדינה: "הגבלת חופש המחקר [...] משבשת את חקר העבר ומונעת מאיתנו להפיק ממנו לקחים, שחיוניים לחיינו בהווה ובעתיד. היא פוגמת בשיח הציבורי הדמוקרטי, ומאפשרת ליחידים לקבוע מה טוב לאזרח לדעת ועקב כך –

הביטחון ועורך כתב העת מערכות, ענה: "להיות מאנשי שלומנו. הייתי עורך עיתון מערכות. במסגרת הזאת קיבלתי את זה. אם לא הייתי עורך עיתון מערכות לא הייתי מקבל" (www.acri.org.il/Story.aspx?id=1940). יתרה מכך, הארכיון מחליט לאיזה חוקרים יתיר לחקור (חוקרים מורשים מטעם מערכת הביטחון) ואיזה נושאים ייחקרו, והוא מעמיד מגבלות לגבי עיון בחומרים שונים. בחומרים רבים החוקרים נדרשים להגיש בקשה לקבלת מעמד של "חוקר מורשה", וההחלטה מי יורשה לטפל בחומר כלשהו נתונה לשיקול דעתו של הארכיון. על כך כתב מבקר המדינה: "עצם הצורך בהרשאה ותנאי ההרשאה מעלים חשש ליחס של איפה ואיפה כלפי המעוניינים לעיין בחומר, בניגוד לאמות המידה המקובלות במחקר מדעי". דו"ח מבקר המדינה 50 ב.

www.acri.org.il/Story.aspx?id=1940

חופעה זו ניכרת גם ארכיונים של סוכנויות ביון ברחבי העולם, המאופיינים בעיקר בחשאיות וסודיות. על כך ראו גם: Hughes & Scott 2008, 16-17. לעומת זאת, חוק חופש המידע מעגן את זכותו של "כל אזרח ישראלי או תושב [...] לקבל מידע מרשות ציבורית" ומעגן בחוק פיקוח וביקורת אורחות והתנהלות המוסדות השלטוניים השונים של המדינה באמצעות גישה למידע המוחזק בידי רשויות החוק. www.police.gov.il/meida_laezrach/meida_clali/hofesh_ameda/Pages/chok_hofesh_ameda.aspx

בשנת 2004 פנה העיתונאי והחוקר גרשום גורנברג לאגודה לזכויות האזרח, כיוון שארכיון צה"ל לא איפשר לו לעיין בחומר ארכיוני בנושא מחקרו. ³¹

www.acri.org.il/Story.aspx?id=1062

מה טוב לאזרח לחשוב".³² במהלך העשור האחרון מתח מבקר המדינה ביקורת קשה חוזרת ונשנית על אופן ההתנהלות של ארכיון צה"ל וקבע, בין היתר, כי הארכיון פוגע בחופש המחקר ובזכות הציבור לדעת. "עולה החשש" כתב המבקר, "שהעיקרון שלפיו פועל צוות החשיפה, הוא שלא לחשוף מסמכים אלא אם אין ברירה – עיקרון מנוגד לזה שלפיו הוא אמור לפעול".³³ יו וסקוט טוענים כי תופעה זו מאפיינת ארכיונים של סוכנויות מודיעין שהופכים להיות "האויבים הגרועים ביותר של חוקרי המודיעין" (Hughes & Scott, 2008, 13-15), וכי ההתנגשות בין הערכאות הרשמיות המופקדות על הביטחון ועל הזכות הדמוקרטית של הציבור לדעת היא בלתי נמנעת במדינות דמוקרטיות (שם, 17-18).³⁴

מעניין גם לבדוק את הטרמינולוגיה הנהוגה בארכיון צה"ל. באתר האינטרנט שלו נכתב כי "החוקים (חוקי מדינת ישראל, ר.ס.) שמובאים להלן (למשל, חוק הארכיונים התשט"ו 1955 וחוק חופש המידע התשנ"ח 1998), משפיעים (כך במקור, ר.ס.) על עבודת הארכיון".³⁵ בחירתם בנוסח "משפיעים על עבודת הארכיון" מלמדת כי בארכיון צה"ל חלים, אולי, חוקים אחרים, וכי הארכיון השאיר לו טווח של חופש פעולה.³⁶ יתרה מכך, כפי שמפרט מבקר המדינה וכפי שעולה מפעילות האגודה לזכויות האזרח, הארכיון לא ממהר לפרסם חומרים שהסתיימה תקופת הגבלתם,³⁷ והוא מערים מגבלות וקשיים על החוקר המבקש לעיין בהם.³⁸ מבקר המדינה קבע כי נוהלי החשיפה הנהוגים בארכיון עלולים לחסום בפני חוקרים כמעט כליל את האפשרות לעיין בחומר הארכיוני של מערכת הביטחון.³⁹

³² ש.ם.

³³ www.acri.org.il/Story.aspx?id=1940

³⁴ הם מדברים בעיקר על הארכיונים באנגליה, צרפת ואמריקה.

³⁵ www.archives.mod.gov.il/pages/MISC/z-chukim.asp?AR=1

³⁶ באתר האינטרנט של ארכיון צה"ל נכתב: "חוק חופש המידע אינו חל על חומר ארכיוני."

יחד עם זאת, החוק מבטא את זכותו של הציבור לקבל מידע, וארכיון צה"ל, כספק מידע, מודע לחובתו להעביר מידע שנדרש על-ידי הציבור מחוקף חוק חופש המידע"

www.archives.mod.gov.il/pages/MISC/z-chukim.asp?AR=1

³⁷ www.acri.org.il/Story.aspx?id=2007

³⁸ www.acri.org.il/Story.aspx?id=1940

³⁹ www.acri.org.il/Story.aspx?id=2007. בהקשר זה ראו את העמירה של ידיעות

בשני העשורים האחרונים מגלים חוקרים פלסטינים עניין באופן רישומה החזותי של ההיסטוריה לצורך מטרת פוליטיות (סלע 2007 [2]). הם החלו לחפש תצלומים בארכיונים ציבוריים ופרטיים כדי לבנות היסטוריה זו. שכן, המראות מפלסטין שלפני 1948 שנתרו ונחשפו במרחב הציבורי הם מועטים, וההיסטוריוגרפיה הפלסטינית החזותית חסרה פרקים רבים. תצלומים וארכיונים רבים נהרסו, אבדו, נלקחו שלל או נבזזו כתוצאה ממלחמת 1948, המלחמות שכאו אחריה ומהשלכות הסכסוך הישראלי-פלסטיני.⁴⁰ הספר מנסה להשלים חלק מהמידע החסר ולהוסיף מידע שהתגלה בארכיונים הצבאיים. התצלומים הללו, שצולמו בידי צלמים מקצועיים או חובבים ומשמרים פרקים בהיסטוריה החזותית הפלסטינית, מאוחסנים, כאמור, שנים רבות בארכיונים הצבאיים בישראל ורק חלק קטן מהם זכה לחשיפה.⁴¹ הספר יחשוף את המעט שאושר לי לחקור ולהציג ויתאר את החיים בפלסטין לפני 1948: את האנשים שלקחו חלק פעיל – פוליטי או צבאי – בהתנגדות הפלסטינית, את ההתקוממות האזרחית, את ההתנגדות המזוינת הפלסטינית החל מ־1933 ועד 1948 ואת החיילים מצבאות ערב שבאו לסייע בידם, את הערים והכפרים הפלסטיניים, את הווי החיים בפלסטין, ועוד. כמו כן יקדיש הספר מקום לתיאור הפליטים של 1948 והשינוי הקיצוני שחל לאחר מלחמת 1948 במצבה של האוכלוסייה הפלסטינית ושל הארץ, כפי שתועד בידי הצבא.

אחרונות והכתב ד"ר רונן ברגמן בעניין הארכיונים של המוסדות הביטחוניים במדינת ישראל, שאינם מפוקחים על ידי גנזך המדינה ואינם עומדים לעיון הציבור כחוק. יתרה מכך, העותרים מבקשים לדעת, מדוע הארכיונים הללו פועלים באופן עצמאי ולא פועלים כארכיונים ציבוריים כנדרש בחוק. העתירה עדיין בדיון.

www.nevo.co.il/Psika_word/kitvey/06103790-kt.doc

⁴⁰ ד"ר סברי ג'רייס סיפר לי כי אחרי שארכיון אש"ף נלקח בידי צה"ל הוגשו תלונות לאו"ם בידי ארגונים פלסטיניים על פגיעה במורשת, בתרבות ובחקר ההיסטוריה הפלסטינית.

⁴¹ שלושה אוספים עיקריים הוצגו עד היום. הראשון הוא של סטודיו ריסס הפלסטיני, שנחשף לראשונה בתערוכה ובספר צילום בפלסטין/ארץ-ישראל בשנות השלושים והארבעים (סלע 2000). השני, של הצלם עלי זערור (גלריה עמי שטייניץ 1999, שטייניץ 2000 וסלע 2000). השלישי, של הכפרים הפלסטיניים הנטושים, שיושבו בהם מהגרים יהודים בין השנים 1949 ו־1951 (סלע 2006 ו־2009 Se1a). תצלומים נוספים העוסקים בהתיישבות היהודית בכפרים הפלסטיניים ובערים הפלסטיניות שהתרוקנו מתושביהם נמצאים גם בארכיון קק"ל ובארכיון לשכת העיתונות הממשלתית (שם).

הספר חושף את מראות פלסטין כפי שצולמו בידי צלמים פלסטינים ובידי צלמים יהודים, שאספו חומר על אנשים, מקומות ואירועים פלסטיניים שכמעט ולא נשאר מהם כל תיעוד אחר. כך, למשל, בספר תמונות נדירות מאזור תל אביב, שלא נכנסו לנרטיב הציוני או שזכו לפרסום מועט: תצלום אווירי של שכונת עג'מי מ-1923 (תצלום 1, עמ' 5); תצלום של כפר סלמה, שהיה אחד הכפרים הגדולים בנפת יפו (תצלומים 96-97, חלק שני) והפך לאחר מלחמת 1948 לשכונה עברית בתחומי תל אביב; תצלומים של אירועים בעלי אופי אזרחי ולאומי ביפו (למשל, מאורעות 1933 מנקודת מבט פלסטינית או אירועים המוניים פלסטיניים באיצטדיון באצה ביפו); תצלומים של כניעת יפו הפלסטינית ב-1948 (תצלום 114, חלק שני), של יהודים עומדים על חורבות יפו הפלסטינית (תצלום 123, חלק שני), של ההתיישבות היהודית בבתים פלסטיניים ועוד. תצלומים אחרים, שלא זכו לחשיפה עד היום, מתארים את הלחימה באזור שער הגיא מנקודת מבט פלסטינית (תצלום 64, חלק שני) ואת היציאה הפלסטינית לקרב על אלקסטל (תצלומים 61-63, חלק שני) – שני קרבות מכוננים בנרטיב הישראלי, את היערכותו של עבר אלקאדר אלחסייניי ללחימה, את הורדת גופתו מאלקסטל (תצלום 38, חלק שני) ואת הלווייתו (תצלומים 27-29, חלק שני), את פאוזי אלקאוקג'י בשטח (תצלומים 30 ו-37, חלק שני), את כיבוש אלמג'דל, את סיפוח כפר קאסם (תצלום 119, חלק שני) וטנטורה (תצלום 118, חלק שני) ועוד.

האיסוף השיטתי של תצלומים ממקורות פלסטיניים ותצלומים של פלסטינים בארכיון הצבא מאפשר לכתוב היסטוריה אלטרנטיבית, החותרת נגד התכנים שאותם מייצרים הצבא והארכיון הצבאי המונעים משיקולים אידיאולוגיים ופוליטיים. בראייה היסטורית, המידע הטקסטואלי והחזותי שנאסף על הפלסטינים, בין אם ממקורות יהודיים ובין אם ממקורות פלסטיניים, הוא המידע היחידי שמאפשר לשרטט את דמותה של פלסטין לפני 1948. כאמור, רוב המידע הזה אבד כתוצאה ממלחמת 1948 והשלכותיה ונשאר ממנו תיעוד מועט בלבד (סלע 2007 [2]). באופן פרדוקסלי, המידע הרב שמצאתי בארכיונים הצבאיים, שהיה מגמתי באופיו ונועד לסייע לארגונים היהודיים במלחמתם נגד הפלסטינים, מאפשר כיום לתאר חלקים בישות הפלסטינית שלפני 1948 ולסייע בבניית הנרטיב האלטרנטיבי הפלסטיני. השליטה באוצרותיו של האחר הפלסטיני היא בעלת השלכות על עיצוב, כינון ובניית הזהות הלאומית הפלסטינית. ארכיון זה"ל שולט, אם כן, לא רק בדרכי הפצת הידע, כתיבת ההיסטוריה, המורשת והתרבות הישראלית, אלא גם במחקר ההיסטורי הפלסטיני ובבניית הזהות הלאומית הפלסטינית – הויזואלית והאחרת, המושתת על הבניית הזיכרון הלאומי.

הספר לעיון הציבור ממשיך את המחקר שאני עוסקת בו בשנים האחרונות, הבוחן כיצד המערכות הממסדיות בישראל מפעילות יחסי כוח באמצעות הצילום ושולטות בדרכי הפצת הידע. הוא מהווה מקרה מבחן נוסף לדיון בתפקידן של מערכות תרבותיות באזורי עימות. התערוכה והספר צילום בפלסטין/ארץ-ישראל בשנות השלושים והארבעים (סלע 2000) דנו בדרכים שבהם נוצר בארץ צילום קולוניאליסטי בשנים שלפני הקמת מדינת ישראל, צילום שנשלט ועוצב בידי הגופים המוסדיים הטרומ-מדינתיים. למוסדות הללו היה תפקיד משמעותי בעיצוב הדימוי של "האני הציוני" ושל "האחר הפלסטיני", דימויים שהשפיעו על ההתפתחות של הנראות של הקונפליקט הלאומי הישראלי-פלסטיני. התערוכה והקטלוג שישה ימים ועוד ארבעים שנה (סלע 2007) עסקו באופן שבו עוצב הכיבוש על-ידי הגופים המוסדיים כמוסרי וכמועיל לחברה ולמדינה אחרי מלחמת ששת הימים. הספר לעיון הציבור דן באופן שבו הצילום הצבאי והארכיונים הצבאיים בישראל מכפיפים את הצילום למטרות כיבוש, שליטה ופיקוח באחר הפלסטיני. הכיבוש אינו אקט פיזי וגיאוגרפי בלבד, אלא יש לו גם השלכות היסטוריות, תרבותיות, אזרחיות ואחרות, כפי שהספר משקף. הפעילות הצבאית היא רק שלב אחד, ראשון, בשליטה ובניכוס של אוצרות האחר.

(תצלום 8)
ח'ליל ריסס, קרבות בדרום ירושלים, אזור תחנת הרכבת
(כנראה כיבוש המושבה הגרמנית), 1948
הארכיון לתולדות ההגנה

איסוף מידע מודיעיני יזום על אודות האחר הפלסטיני

ראשית הצילום הצבאי היהודי בארץ־ישראל

הצילום הצבאי היהודי בארץ־ישראל התפתח בעיקר כתוצאה מהתפתחות והתגבשות הפעילות המודיעינית ביחידות או בגופים צבאיים טרום־מדינתיים ולאחר מכן מדינתיים.⁴² בארגון ההגנה, שהיה הארגון הצבאי של היישוב היהודי בארץ־ישראל בתקופת המנדט הבריטי, הבינו את הנחיצות של איסוף מידע, בכלל זה מידע חזותי, על אודות העם הפלסטיני וההתנגדות הפלסטינית. מידע זה היה אמור לסייע במאבק הלאומי נגד הפלסטינים ולשמש למטרות של כיבוש, שליטה ופיקוח. הצילום הצבאי בהגנה התפתח בשני גופים צבאיים־מודיעיניים: הראשון, כחלק מהפעילות המודיעינית של ההגנה החל משלהי שנות ה־20 של המאה ה־20, ובצורה אינטנסיבית ומאורגנת יותר ב־1940, עם הקמת ש"י וש"י הערבי. השני, במסגרת המחלקה הטכנית של לשכת התכנון של ההגנה במטכ"ל, שהחלה לפעול בראשית שנות ה־40.⁴³ אף שהיו אלה שני גופים נפרדים, שפעלו בתוך ההגנה, התקיימו ביניהם יחסי־גומלין רבים. שני הגופים נתמכו על־ידי הסוכנות, אך המחלקה הטכנית, שהיתה כאמור כפופה למטכ"ל של ההגנה, היתה מבצעת יותר באופייה.

⁴² אף כי בספר זה אתייחס בעיקר לפעילותם של הגופים הצבאיים בהגנה, שעסקו באיסוף מידע על אודות האחר הפלסטיני בשנים שקדמו להקמת המדינה היהודית, נעשה גם איסוף מודיעיני על אודות הבריטים ועל אודות ארגוני מחתרת יהודיים, שכפרו במרות מוסדות ההגנה וכונו "הפורשים". המחלקה שעסקה בכך נקראה לימים מחלקת ריגול נגדי (להלן: הר"ן) והיא פעלה במסגרת ש"י.

⁴³ יש הגורסים כי היא החלה לפעול בשלהי שנות ה־30. כיום מתייחסים למחלקה כאל "שירות מפות", אף שלא מצאתי כל מסמך הנושא שם זה ולא מצאתי לכך סימוכין. ככל הנראה שם זה ניתן למחלקה בעקבות כך שב־1948 הוקמה מחלקה שנקראה "שירות מפות וצילומים" והיא המשיכה במידה רבה את פעילות המחלקה הטכנית של לשכת התכנון. לפיכך, המחלקה מכונה כאן בשמה המקורי – "המחלקה הטכנית" (על המחלקה הטכנית, ראו נספח 9). בניגוד לאמור כאן, זהבה אוטטפלד טוענת כי רק ב־1946 הוקמו גופי איסוף ביחס לאוכלוסייה הפלסטינית – יחידות הסיירים לבניית תיקי הכפרים, יחידת המסתערבים של הפלמ"ח להחדרת אנשים ליעדים ערביים, ויחידת צילום האוויר (אוטטפלד 1994, כרך 1, 325).

בהשוואה לשימוש האינטנסיבי, הנרחב, המודע והמאורגן בצילום, שעשו מחלקות הצילום באגפי התעמולה האזרחיים של המוסדות הלאומיים (קרן קימת לישראל, קרן היסוד והסוכנות) לשיווק המטרות הציונית בעולם ולצורך תעמולה בקרב היישוב היהודי בשנות ה-30 וה-40 (סלע 2000), הצילום הצבאי בראשיתו (עד הקמת השירות ובמחנה) היה מצומצם בהיקפו. כמו כן, היות שהמוסדות הלאומיים עשו שימוש נרחב ביותר בצילום, הם השאירו תכתובת ענפה שמלמדת על האסטרטגיות המרכזיות ביחס לצילום ועל דרכי הפעולה של מחלקות הצילום באגפי התעמולה ודרכי ההפעלה של הצלמים (שם). בהשוואה לכך, התכתובת שנשארו על שורשי הצילום הצבאי לפני הקמת מדינת ישראל – על כוונת המשתמשים בו, על מדיניותם, על אופן עבודתם, על האנשים שהפעילו אותו וכדומה – הן מעטות, לא רק בשל השימוש המועט יחסית בצילום, אלא בעיקר משום אופי הפעילות הצילומית, שעסקה על-פירוב באיסוף מידע בסתר, בריגול, ונמנעה במודע מהשארת עקבות.⁴⁴ כמו כן, כיוון שבמקרים רבים לא ניתנה לי גישה למכלול החומרים בארכיונים הצבאיים, נאלצתי להתמודד עם מיעוט המידע. הואיל וזהו המחקר הנרחב הראשון המוקדש לנושא זה, אני מקווה שהוא ירחיב ביום מן הימים, כאשר חומרים נוספים בארכיונים הצבאיים ייפתחו לעיון החוקרים.⁴⁵

⁴⁴ כפי שמתואר בנספח 8, צלמים שונים שעבדו עבור ההגנה זרקו את הנגיבים בשל חשש שהם יתפסו בידי הבריטים. בארכיון לתולדות ההגנה נשארו תצלומים שהוטתרו בבתי ושנתרמו מאוחר יותר על-ידי אנשים פרטיים או תצלומים שצולמו במסגרת ארגונית או נלקחו שלל. גם תיקי ש"י בסוכנות הנמצאים בארכיון הציוני ונפתחו לציבור לא מכילים מידע טקסטואלי על אודות הפעילות של הגופים שעשו שימוש בצילום בעשורים שקדמו להקמת המדינה. המידע העיקרי שקיים בארכיון לתולדות ההגנה הוא עדויות מאוחרות. העדויות מטבען הן אישיות וסלקטיביות, ולכן לעיתים מכילות מידע סותר, בעיקר ביחס לפעילותם של אנשים. גם יצחק ערן מתייחס להבדלים בעדויות הנובעים מנקודות המבט השונות ומהעובדה ש"הזיכרון אינו שוב מה שהיה..." (את"ה 194/4). עם זאת, המידע על הפעילות עצמה בשטח הצילום בין שנות ה-20 לשנות ה-40 הוא על-פי רב עקבי ומאפשר לשרטט את הפעילות שהתרחשה בתחום.

⁴⁵ לפיכך, ייתכן שעדיין נשארו אי אלו אי דיוקים שיובהרו בעתיד עם חשיפת חומרים נוספים. בעיקר, לא הצלחתי למצוא תכתובת ומידע בארכיון לגבי פעילות ש"י בשטח הצילום. לא יכולתי לעיין בצורה נרחבת בסקירות של הכפרים ובתיקי הכפרים בארכיון לתולדות ההגנה, נמנע ממני העיון בארכיון שמאחורי ארכיון הצילום של צה"ל והעיון

הרצאתו של עזרא דנין, לאחר שהתמנה לראש ש"י הערבי ב־1940 – שנת הקמתו של השירות,⁴⁶ יש בה משום סיכום של הפעילות בתחום הצילום שנעשתה עד אז בהגנה והתוויית קווי־פעולה עתידיים בתחום זה של הגופים הצבאיים המודיעיניים בהגנה: "פעילותנו צריכה להתבטא ב:

- [1] הכרה מדוקדקת של הסביבה, שביליה, הכפרים על מוצאם ומבואם [...].
- [2] צילומי אוויר ומפות להכרת האזור.
- [3] הכרת פרצופי האנשים, אוסף תמונות השכנים [...]. (מצוטט אצל סלומון 2005, 19-18).

הפעילות בשטח הצילום להכרת האחר הפלסטיני כללה, לפיכך, שני מוקדים עיקריים:

- [1] איסוף מידע לגבי כפרים פלסטיניים ושכונות פלסטיניות בערים מעורבות ובסביבתן. עד 1948 נאסף מידע מודיעיני על הכפרים והיישובים הפלסטינים, ומידע זה זכה לכינוי "תיקי כפרים". את תיקי הכפרים החלו להכין במחלקה הטכנית ב־1943. ב־1945 החלו בצילום מהקרקע של היישובים על־ידי סירים. בשלהי 1945 החלו לצלם את היישובים הפלסטיניים מהאוויר על־ידי אנשי המחלקה הטכנית, ומסוף 1946 על־ידי הטייסת של המטכ"ל של הפלמ"ח. לאחר 1948 צולמו הכפרים והיישובים הפלסטיניים בתחומי ישראל למטרות יחסי ציבור ותיעוד ולמטרות שליטה ופיקוח על היישובים הפלסטיניים שנשארו בתחומי מדינת ישראל.

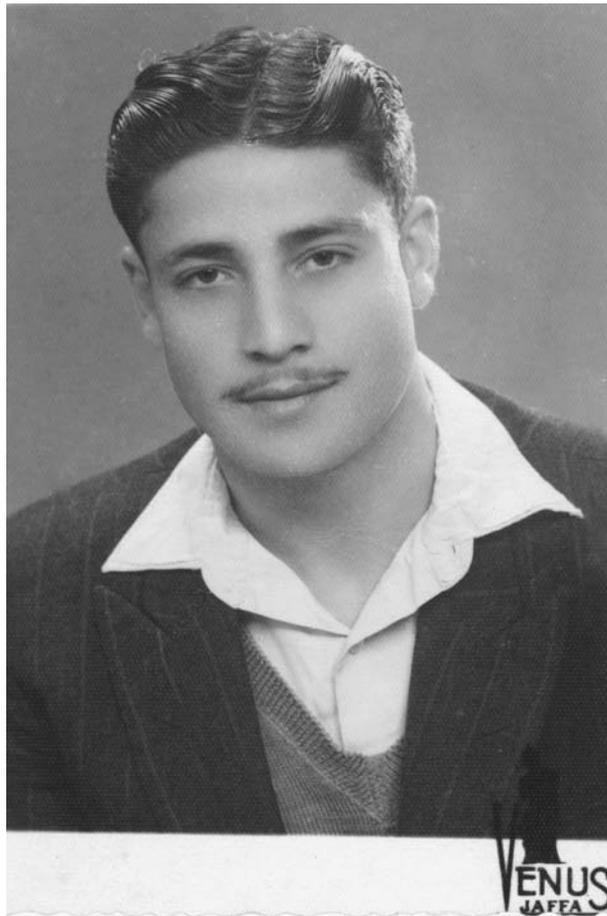
- [2] איסוף מידע לגבי אנשים – הכנת תיקים חזותיים של פלסטינים. עד 1948 נאספו תצלומים של פלסטינים, שהיו עסוקים בפעילות לאומית־פוליטית או צבאית ולמודיעין היה בהם עניין ותצלומים של חיילים שבאו לסייע להם מארצות ערב. לאחר 1948, בתקופת הממשל הצבאי, נאסף מידע לגבי האוכלוסייה הפלסטינית, שביקשה לחזור ולגור בבתיה בכפרים ובערים, ככל הנראה למטרות שליטה ופיקוח.

בארכיונים/אוספים פלסטיניים נוספים הנמצאים בארכיון צה"ל (כמו ארכיון אש"ף). במקרים רבים התצלומים והטקסט שנלווה להם היו מקור המידע המרכזי. עזרא דנין (1903-1984), יליד יפו, היה חבר בהגנה. עוד בטרם ייסוד ש"י עמד דנין בראש ש"י האזורי של ההגנה במרכז הארץ (גליל תיכון). לאחר הקמת מדינת ישראל שימש יועץ לענייני ערבים והמזרח התיכון במשרד החוץ.

46

[הצלום 9]

סטודיו ונוס (הרנאט נקאשיאן), ללא כותרת, לא מתוארך
בגב ההצלום נכתב: "אין נגדו כלום, 8.3.1948."
מתוך "תיקים של ערביי ארץ-ישראל לפני 1948"
ארכיון צה"ל ומערכת הביטחון

חיפוש תחת הערך "סקירות" בארכיון לתולדות ההגנה מניב שלושה סוגי מידע על אודות הפלסטינים: סקירות יישובים פלסטיניים כנוצר לעיל, "אירועים במגזר הערבי, סקירות וניתוחים מעניינים" ומידע על אודות אנשים (מתוך הקטלוג הממוחשב של את"ה). הסקירות הטקסטואליות הראשונות על אודות "פעילי כנופיות" בכפרי הגליל המערבי נתקבלו כבר באוגוסט 1940 (גלבר 1992, 329). כרטסת האישים הטקסטואלית של ש"י הערבי מהשנים 1940-1941 לא רוכזה. ב־1941 החל המזרחן ואיש המחלקה המדינית של הסוכנות יעקב שמעוני לטפל במיון וארגון החומר שהצטבר עד אז: הכנת כרטסת שמות מרכזית, השלמת פרטים חסרים, בדיקת מהימנות החומר, עיבוד פרטים וציון הערות. המטרה היתה להכין רשימה מסודרת של "אנשי הכנופיות" לפי אזורי מגוריהם (שם). עם הזמן נוצר מנגנון מסודר של מודיעים, שמילאו פרטים בדף מיוחד (נספח 3), שהכיל את הפרטים הבאים: שם ושם משפחה, כינוי, חמולה, תאריך לידה, מקום המוצא, מחוז, כתובת פרטית, מקום עבודה, מקצוע, תעסוקה, דת, עדה, שייכות מפלגתית, מצב כספי ורכוש, תיאור אישי, אזור השפעתו, קרובים, קשרים עם השלטונות, קשרים עם יהודים, סקירה על פעילות (הכוונה לפעילות פוליטית או צבאית או במסגרת "הכנופיות").⁴⁷ כרטסת האישים, שהוכנה לפני הקמת המדינה, מכונה בארכיון "כרטסת כנופיות" ומקוטלגת תחת הערכים: "כרטסת חברי כנופיות" ו"כרטיסיית אישים פלסטינאים, מנהיגי כנופיות ומנהיגים פוליטיים, חלק מכרטסת גדולה". לעיתים מופיע המידע על האישים הפלסטינים, כאמור לעיל, תחת הערך "סקירות". הסקירות כוללות "סיכומים על מפקדי כנופיות ודמויות בולטות במגזר הערבי". התיקים כוללים סקירות אישיות ומידע שנאסף על אישים.⁴⁸ כרטיסיית השמות והסקירות מקוטלגת לפי האלפבית העברי. התצלומים רוכזו בנפרד, אולי בשל בעיית התעתיק הערבי-עברי, שהשפיעה על זיהויים המדויק.⁴⁹

המידע המודיעיני של ש"י נאסף באמצעות מודיעים יהודים שהוכשרו לכך, מסתערבים או פלסטינים שקיבלו תגמול כספי. כמו כן נאסף מידע על אנשים ו"כנופיות" בעקבות

⁴⁷ המידע על אודות האנשים נכתב בכתב יד או הודפס, תואר בצורת תמצית סיפורית או אורגן בצורה כרונולוגית בצירוף חאריכים מדויקים ולעיתים בפורמט של מכתב. המידע מולא במסמך מיוחד שהוכן מראש או נרשם על דף לבן. אף שהיה מקום בדף לתמונה פספורט, היא צורפה רק לעיתים רחוקות.

⁴⁸ מתוך הקטלוג הממוחשב באת"ה.

⁴⁹ על כך ראו גלבר 1992, 516-517.

מסמכים שנלקחו שלל. הספר תעודות ודמויות מגנזי הכנופיות הערביות במאורעות 1936-1939 (דנין 1981 [1944]),⁵⁰ למשל, מכיל מידע טקסטואלי רב על אודות "אנשי הכנופיות המרכזיות", שפעלו בשנים הללו ועל דרכי פעולתן. בספר פורסמה מונוגרפיה של פאוזי אלקאוקג'י ושל עבד אלרחים אלחאג' מחמד ופרטים על אודות "אנשי כנופיות" נוספים, ואלה נערכו בסדר אלפביתי, וכן תרגומי מכתבים של "אנשי הכנופיות" מהתקופה הנ"ל ותעודות שונות. כיום קיימים בארכיון לתולדות ההגנה מאות תיקים טקסטואליים המפרטים פעילות של לוחמים ופעילים פלסטינים במאבק הלאומי. כמו כן קיימים תצלומים רבים של פלסטינים שלקחו חלק בהתנגדות הפלסטינית. כל אלה מאפשרים לשרטט, גם אם בצורה חלקית וסלקטיבית, את ממדי ההתנגדות הפלסטינית. הם אמנם נאספו למטרות המודיעין היהודי, ולכן תיאורם הוא במידה רבה מגמתית, אבל קיומם מאפשר ללמוד על הפעילות הפלסטינית הצבאית ועל האנשים שהשתתפו בה.

א. המחלקה הטכנית – הכנת תיקי כפרים וסקירות טקסטואליות:
הכרת היישובים הפלסטיניים וסביבתם באמצעות צילום מהקרקע עד 1948

כבר לאחר הקמת ההגנה ב־1920 החלו גורמים שונים לפעול להכרתו ולתיעודו של השטח הפלסטיני לצרכים מבצעיים, מהיבטים טופוגרפיים, גיאוגרפיים, פיזיים ואחרים. בעשור הראשון הפעילות לא היתה מקיפה ושיטתית. המידע נאסף, על־פירוב, במסגרת טיולים לידיעת הארץ, שרבים מהם אורגנו בידי ההגנה, ומבלי שהמידע יתועד וירוכז. הטיולים, שנשארו אופי אזרחי ומדעי, שימשו גם סיפור כיסוי כלפי הצבא הבריטי. אחת הסיבות העיקריות להזנחת התיעוד של השטח הפלסטיני בשנים אלה היתה העדרם של מחלקת מודיעין ערבי ושל גוף מודיעין מרכזי בארגון.

בשנות ה־40 החלו בהגנה לפעול בצורה יזומה ומאורגנת לתיעוד היישובים הפלסטיניים וסביבתם. הרעיון להכין תיקים ליישובים החל להבשיל בראשית שנות ה־40 בקרב מפקדים

⁵⁰ הספר יצא במקור בהוצאת המגן העברי (1944). במהדורה זו לא פורסמו שמות המחברים. בהקדמה למהדורה השנייה מספר דנין כי העותקים המקוריים של הספר הופצו בין העוסקים בנושא וכי רוב עותקיו הושמדו. בשל הביקוש הרב, הודפס הספר בשתי מהדורות נוספות. לפי דנין, מרבית המסמכים המתוארים בספר הגיעו אליהם באמצעות הבריטים.

שונים בהגנה, הן במטה הכללי והן בקרב אנשי השדה.⁵¹ שני סוגים של תיעוד יישובים פלסטיניים נולדו בשנות ה-40, והם דומים לדרכי איסוף המידע על אודות הפלסטינים:

[1] תיקי הכפרים שנוצרו במחלקה הטכנית והכילו מידע חזותי על היישובים.

[2] סקירות טקסטואליות מקיפות ושיטתיות (להלן "הסקירות"), שנולדו ביוזמת עזרא דנין בש"י. במהלך השנים נוצרו כאלף סקירות של יישובים פלסטיניים שרובן שרדו עד היום. לעומת זאת, מרבית תיקי הכפרים שנוצרו בשנים 1943-1948 אבדו.⁵² 28 תיקים נשארו, מתוכם 20 בארכיון לתולדות ההגנה, שבעה בארכיון צה"ל ואחד בארכיון הפלמ"ח, והם מלמדים על אופי הפעילות שסייעה בהכרת ובמיפוי האחר הפלסטיני ועל היקפה.

כבר בחוברת שהוציאו לאור ב־1940 הלל בירגר, מהנדס אזרחי שהתמחה בטופוגרפיה ולימים מדריך ראשי לטופוגרפיה בהגנה,⁵³ ואליהו הרשקוביץ, איש הדרכה מרכזי בהגנה, הם מציעים לעדכן את מפות הטיולים בהתאם לשינויים המתגלים בשטח, להכין

⁵¹ על הרעיון לאסוף נתונים על היישובים והאוכלוסייה הפלסטינית, שהחל לקרום עור וגידים במקומות שונים בהגנה, הן על-ידי יחידים והן בצורה מאורגנת, ועל ההחלטה להכין את תיקי הכפרים, ראו: סלומון 2005 וערן 1994, 25-27. על מכלול הפעילות המודיעינית ראו נספח 7.

⁵² להערכת שמרי סלומון, הם אבדו או הושמדו ב"שבת השחורה", כאשר חוסל הארכיון לתולדות ההגנה שהיה ביגור (מחשש שייפול לידי הבריטים), או במלחמת 1948. מתוך שיחה עם שמרי סלומון, 11.1.09.

⁵³ יליד לודז', 1902, להורים ממוצא רוסי. למד הנדסה יבשתית והיגר לארץ־ישראל ב־1935. תחילה הכניס את נושא הטופוגרפיה לתנועות הנוער ואחר־כך להגנה. בסוף 1938 – ראשית 1939 מונה בירגר למדריך ראשי לטופוגרפיה בהגנה, אך לא עמד בראש המחלקה הטכנית למרות שהיה מעוניין בכך (את"ה 196/00054, 6; ערן 1994, 191). ב־1940 פרש בירגר מסיבות לא ידועות ובהמלצתו מינה יעקב דורי את פנחס אופטיקמן (לימים יואלי) במקומו למדריך ראשי לטופוגרפיה (ערן 1994, 188-191). יואלי היה חניך של בירגר ולמד ממנו את נושא הטופוגרפיה. לעומת זאת, בעדותו כתב יואלי כי קיבל את המינוי ב־1942 ("עדות פנחס יואלי", את"ה 24/90, 1973). ב־1948 המליץ יואלי למטכ"ל/א"כא לתת לבירגר תפקיד במדידה ובהכנת מפות במחלקת ההנדסה של חיל הים (אצומה"ב 852/51, תיק 325).

"מרשמים" (הכוונה בעיקר לאירורים ולתרשימים פרספקטיביים) או לצלם דברים שיש בהם עניין מיוחד. הם גם הציעו להכין ארבעה דגמים לאיסוף מידע על היישובים הפלסטיניים ובהם פירוט רב, כולל תשובה לשאלה, האם צולמו תמונות של המקום.⁵⁴ בירגר, שמאז המחצית השנייה של שנות ה-30 ניסה לעניין את ראשי ההגנה בחשיבות הטופוגרפיה, מצא אוזן קשובה אצל יגאל סוקניק (לימים ידן) ויצחק שדה, בעיקר כתוצאה מהצורך להתמודד עם האירועים הלאומיים הפלסטיניים שהתרחשו בשנים 1936-1939.⁵⁵ בירגר מעיד: "עם הקמת 'פלוגות השדה' הורגש לראשונה הצורך הממשי בידיעת הטופוגרפיה, כאשר יחידות ה'הגנה' החלו לצאת אל מחוץ לעמדות המגן, כדי להקביל את פני הכנופיות בשטחן-הן. הקורס הראשון למדריכי הטופוגרפיה במסגרת הפו"ש היה מניע עיקרי להפצת המקצוע על רמה נאותה" (בירגר 1978, ח'). המחלקה עסקה בהכנת מפות, אך תפקידה העיקרי מאז 1943 היה הכנת תיקי כפרים: "סוכם שעלינו להתחיל בעבודה שיטתית של מיפוי צבאי, מדיני וחברתי ושאר נושאי האוכלוסייה [...] ולהתחיל בגיבוש תורת הסיירות והמודיעין ובאימון סגל המפקדים שיעסוק בנושאים אלה" (זיאמה דיבון⁵⁶ מצוטט אצל ערן 1992, 27). כדי לגבש את המבנה של תיק היעד התכנס צוות שהכין דגם סטנדרטי (אב"טיפוס) לדגמים שיכינו בתנאי שטח סיירים שיוכשרו לשם כך.⁵⁷

תיקי הכפרים נוצרו כתוצאה מעבודתם של סיירים ושל קציני ידיעות מהפלמ"ח בסביבות הכפרים והיישובים הפלסטיניים, ובשלב מאוחר יותר גם על-ידי אנשי חילות השדה (החי"ש, את"ה 196/00054, 6). העבודה כללה הכרה פיזית של היישוב וסביבתו, תיעודו ואיסוף נתונים טופוגרפיים עליו לצרכים מבצעיים באמצעות עזרים חזותיים כמו מפות, תרשימים ותצלומים. לשם כך היה צורך להכשיר בעלי תפקידים, ואכן תוכננו ארבעה

⁵⁴ "כדי לתאר בניין כלשהוא יש לציין את מקומו, צורתו, גבהו, מספר קומותיו ופרטים אופייניים נוספים. ברם, אין ספק, כי צילום טוב יוכל למלא את מקומם של רב הפרטים הללו" (מצוטט אצל סלומון 2005, 15-17).

⁵⁵ על כך ראו ערן 1994, 188-190; בירגר 1978, ז'.

⁵⁶ זיאמה דיבון, מפקד הפו"ש וחבר לשכת ההדרכה, מיוזמי הכנת תיקי המידע על היישובים הפלסטיניים.

⁵⁷ הצוות ישב כמה שבועות ועם חבריו נמנו: מיכאל לוי, זיאמה דיבון, יחיעם וייץ (ערן 1994, 30) וכן זרובבל ארבל, משה פסטרנק-בר תקוה ויואלי (ערן 1994, 192-193). על האנשים הנוספים שעבדו במחלקה הטכנית, ראו נספח 9.

קורסים לסיירים, שלושה בנושא סיירות ואחד בנושא הצילום (נספח 9). פעילות הסיירים נעשתה במקביל לפעילות המחלקה הטכנית ובאחריותה, וגובתה בסיועם של אנשים טכניים (אנשי מעבדה, שרטטים, אנשים שעיבדו את המידע שהתקבל מהסיירים ובנו את תיקי הכפרים וכדומה) ובליווי של אנשי הדרכה. בתחילה התמחו הסיירים בעיקר בהכנת תרשימים פרספקטיביים (1943-1945), אולם לאחר זמן מה, כאמור, החליף הצילום מהקרקע את הרישום הפרספקטיבי.⁵⁸

מלאכת הצילום נעשתה בשטח, בדרך-כלל במסווה של קבוצת מטיילים המצלמים קטעי נוף או מצולמים על רקע הנוף. בדרך כלל נמנעו הסיירים מלכלול את עצמם בצילום. "לעיתים 'הושאלו' לסיירים במסע מספר בנות 'מטיילות', להשלמת כיסוי הסיפור" (ערן 1994, 34). במקביל לתיקי הכפרים נעשו ככל הנראה גם תיקים של שכונות פלסטיניות בערים הדר-לאומיות.⁵⁹

מבנה התיקים: התיקים הכילו תצלומים, תצלומי-גורות, דוחות, מפות ותרשימים. למרבית התיקים צורף פירוט טקסטואלי לגבי המידע שמכיל התיק:

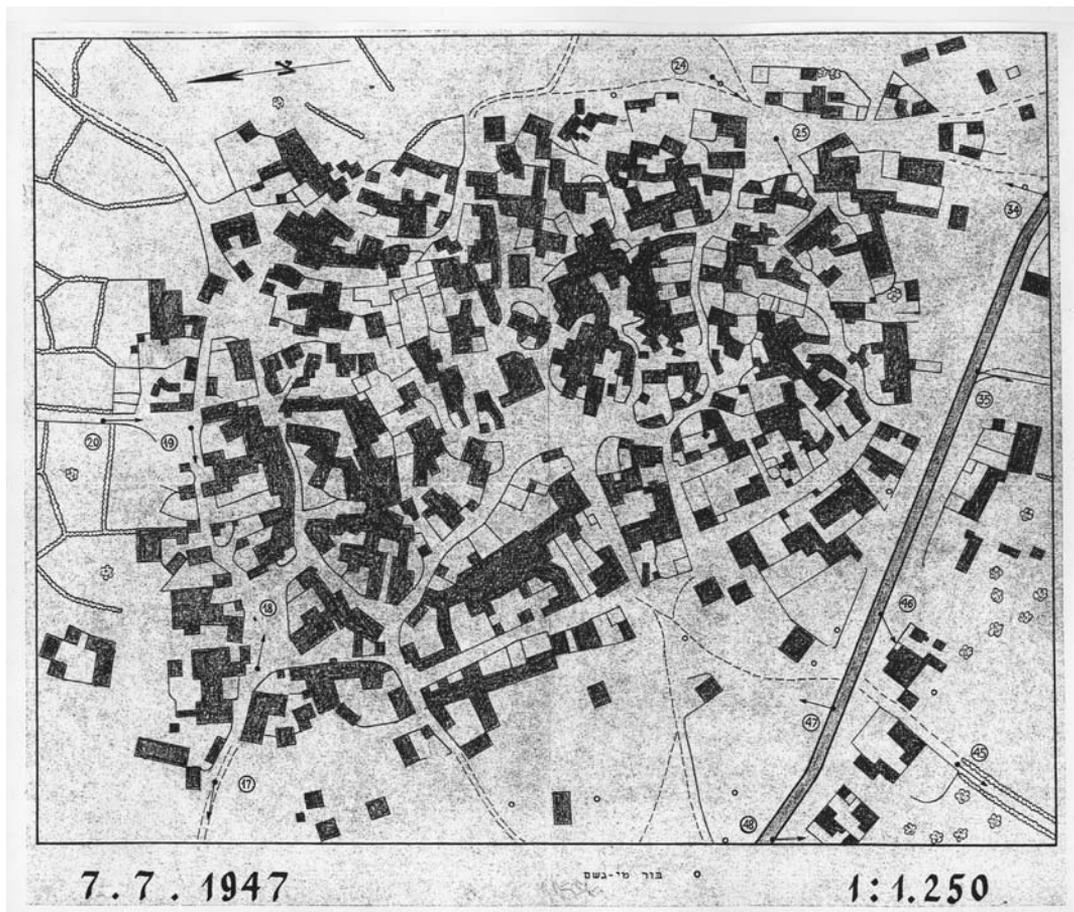
- סוג המפות שהוכנו.⁶⁰
- מועד הסיורים והמשתתפים בהם.
- פירוט תצלומי הגזרה (בסעיף הצלם לא נכתב שם הצלם, נספח 9).
- תצלומי אוויר.
- אובייקטים – מידע לגבי בניינים, מקורות מים וכו'.
- ידיעות.
- עיבוד כללי (ראשי תיבות של שם המעבד וכן זמן העיבוד).

⁵⁸ על הקורסים לסיירים ועל הכנסת הצילום כחלק מעבודת הסיירים, ר' נספח 9.

⁵⁹ למרות שלא נשארו תיקים כאלה, אפשר להבין זאת מהמסמך "הצילום לעזרת הסיור" (נספח 2, את"ה 34/209), המייחד פרק של "הוראות לצילומי תיק עיר".

⁶⁰ מפות בקנה מידה של 1:100,000 – של סביבת הכפר, כללה בעיקר את דרכי הגישה לכפר. 1:20,000 – של הכפר וסביבתו הקרובה יותר. 1:5,000 – של הסביבה הקרובה של הכפר. המפה כללה ציון של המבנים הציבוריים, המתקנים הכלכליים החשובים (משאבות מים, טחנות קמח וכו'), בתי המנהיגים וכו' (ערן 1994, 30-31). כמו כן צוירו לעיתים מפות בקנה מידה של 1:2,500.

[הצלום 10]
סיירי הפלמ"ח/המחלקה הטכנית, אלקובב, 7.7.1947
מפה 1:1250
ארכיון צה"ל ומערכת הביטחון

[תצלום 11]
טייסת הפלמ"ח בשיתוף המחלקה הטכנית, אלקובב, 1947
תצלום אוויר
ארכיון צה"ל ומערכת הביטחון

[הצלום 12]
סיירי הפלמ"ח/המחלקה הטכנית, אלקובב, 1947
ארכיון צה"ל ומערכת הביטחון

הדוחות התייחסו למבנה הטופוגרפי של המקום, היו מאוד מפורטים וסיפקו מידע נרחב על הכפר, בתיו וסביבתו, מידע שאמור היה לסייע בכיבושו בעתיד.⁶¹ מעט מאוד מתיקי הכפרים הכילו מידע טקסטואלי דוגמת סקירות הכפרים. יוצא דופן הוא התיק של שועפט, שהוכן ב־29.4.48 והכיל מידע על התושבים, על אופן היערכות היישוב למאבק הלאומי, על המבנה הדמוגרפי של היישוב, עיסוקי תושביו, מי מהם עוסק בפעילות לאומית וצבאית, כמה נשק ותותחים יש בכפר, כיצד הכפר מבוצר וכדומה. אפשר ללמוד כי בסקירה זו, שלא כמו בסקירות אחרות, הדגש הוא צבאי וגיאוגרפי (אצומה"ב 661/69).

תיקי הכפרים הכילו תצלומים פנורמיים רבים שהורכבו כדי ליצור מראה קרוב למציאות, ככל האפשר. כל יישוב צולם מספר רב של פעמים מנקודות מבט שונות כדי לבנות תשתית מקיפה ומפורטת של מידע על אודות היישוב. במקרים רבים הוסיפו הסיירים מידע טקסטואלי על התצלומים לצורך התמצאות ביישוב ולהקלת קריאתם בעתיד. כך, למשל, בתצלום של ח'ולדה הפלסטינית מ־1947 (תצלום 81א', חלק שני) סומנו בלורד שחור השכונה, הדרך לבאר, החנות והדרך לכביש. תצלום של ח'ולדה מאותה שנה (תצלום 381ב', חלק שני) מראה את הכניסה המזרחית ליישוב ואת השביל המזרחי. במקרים ספורים, למשל בתיקי הכפר של בית צפפה, קטנה (תצלום 86, חלק שני) ואלקובב, נכללו בתיק תצלומים מהאוויר לצד תצלומים מהקרקע. תצלומים רבים מהאוויר, אף שצולמו למטרות תיקי הכפרים, נשמרו בנפרד,⁶² והודות לכך שרדו מתוכם תצלומים של יישובים פלסטיניים רבים, בעוד מרבית תיקי הכפרים נעלמו, כאמור לעיל. התיקים הוכנו, ככל הנראה, עד פרוץ מלחמת 1948.

יצחק ערן, שהיה מדריך ראשי של החי"ש וקצין במחוז תל אביב, הבין את הפוטנציאל הגלום בצילום והכניס כבר בשלב מוקדם את השימוש במדיום בתחום הסיירות (נספח 9). לדבריו, מאחר שהסיורים בוצעו במסווה של טיולים, לקיחת המצלמה לטיול נתפסה כ"דבר טבעי". מלאכת הצילום נשאה אופי חשאי – צילום משטרות או מחנות צבא התבצע בעזרת "טריקים שונים" (את"ה 194/4) ופני הסיירים שנכללו בתמונה טושטשו: "[...] אם לא תוכל להסתיר את מעשה הצילום, 'כסה' עליו ע"י ביום של צילום חבריך,

⁶¹ למשל, אצומה"ב 661/69, 22.5.1947.

⁶² הם נתרמו לארכיון לחולדות ההגנה על־ידי הלל בירגר. ייתכן שעובדה זו מעידה על מעורבותו בצילומם.

או מאנשי המקום. במקרה הראשון דאג שחבריך לא יופיעו בתמונה כלל גם לא בגבם [...] אם בכל זאת הופיעו אנשים בתמונה (כתוצאה מרשלנות) טשטש אותם על הנגטיב" (ההדגשות במקור, ר.ס, נספח 2, ראו גם תצלום 13 בעמ' 54).

הסקירות הטקסטואליות של היישובים הפלסטיניים וסביבתם נערכו בין 1940 ל-1948 על-ידי ש"י הערבי והיו שונות באופיין מהתיעוד בתיקי הכפרים שביצעה לשכת התכנון. תיקי הכפרים נעשו לצרכים מבצעיים בשטח, ולכן כללו בעיקר מידע טופוגרפי, גיאוגרפי ופיזי: מידע על אודות המבנים המרכזיים ביישוב, דרכי הגישה אליו, מקורות המים, הטופוגרפיה של האזור וכדומה. לעומת זאת, הסקירות הטקסטואליות היו מקיפות ופרטניות והכילו מידע במגוון רחב של נושאים – בתחומים החברתיים (למשל, המבנה הדמוגרפי של היישוב, פרטים לגבי המוכתר – משפחתו ומעמדו ביישוב, החמולות העיקריות ביישוב, גודלן ומוצאן, יחסים בין התושבים – למשל, סכסוכים, נטיות פוליטיות, יחסים עם הוואקף ועוד); בתחומים ביטחוניים (תושבים העוסקים בפעילות לאומית או צבאית, בני יישוב שנהרגו בפעילות צבאית או בזמן אירועים צבאיים); בתחומים כלכליים (פרנסות תושבי היישוב, בעלי המקצוע העיקריים ביישוב, תושבים שהם עובדי ממשלה,⁶³ האם יש מסחר ביישוב, מצבם הכלכלי של תושבי היישוב והאם נפגעו מהאירועים הצבאיים של 1936-1939); בתחומים חינוכיים (בתי-ספר ביישוב, מספר תלמידים ביישוב, השכלה כללית של בני היישוב); בתחומים דתיים והיסטוריים (מועד ייסוד היישוב, שרידים היסטוריים או עתיקות ביישוב) ועוד (נספח 4).⁶⁴ כמו תיקי הכפרים, הכילו הסקירות על-פירוב גם נתונים גיאוגרפיים וטופוגרפיים (למשל, שטח היישוב וגודלו, מקורות המים של היישוב, הדרכים המובילות ליישוב, ואדיות, ועוד).

ב. המחלקה הטכנית – צילום מהאוויר

את היוזמה לצלם מהאוויר לצרכים מבצעיים נקט ב-1945 משה גורן, שהתמנה בשנה זו לקצין סירים ראשי של המטכ"ל. לתצלומים מהאוויר היה תפקיד חשוב בבניית תיקי

⁶³ המידע על אודות האנשים לווה, על-פירוב, ברשימה שמית.

⁶⁴ על הסקירות ראו בהרחבה: סלומון, 2001. לפי סלומון הוכנו לפחות 945 סקירות של יישובים, מתוכן סקירות של 11 ערים ועירות דו-לאומיות, 620 כפרים ו-86 שבטים בדווים ומקומות מושבם (סלומון 2001, 7).

[תצלום 13]
סיירי הפלמ"ח/המחלקה הטכנית, אלקובב, 1947
ארכיון צה"ל ומערכת הביטחון

הכפרים ובהכנת המפות הטופוגרפיות של הכפרים. בתחילה נעזרו בתצלומי האוויר מסדרת PS⁶⁵ של ממשלת המנדט הבריטית, אולם תצלומים אלה היו בקנה מידה קטן ולא התאימו לשימוש טקטי. הצילום מהאוויר החל זמן מה לאחר הצילום מהקרקע,⁶⁶ בעיקר לצורך תיעוד הכפר מבפנים. הסיירים תיעדו את הכפר בעיקר מבחוץ וצילמו את שוליו. אמנם לעיתים נכנסו הסיירים לתוך הכפר וצילמו במסווה של תיעוד טיול, אבל במרבית המקרים לא היה תיעוד שיטתי של הכפר מבפנים: מכנהו, בתיו, המרחק בין הבתים וכדומה.

אפרים בלוך, שהדריך את קורס הסיירים בגניגר במרץ 1947, תיאר את השילוב בין צילום מהקרקע לצילום מהאוויר: "לא נדרשו הרבה מרשמים ודו"חיים ואת 'פנים הכפר' [הכוונה לבעיית המידע על אודות פנים הכפר, ר.ס.] פתרו ע"י צילומי אוויר" (את"ה 7/27, 25.12.1949). במהדורה הרביעית של הספר טופוגרפיה מקדיש הלל בירגר פרק לנושא הצילום מהאוויר ולחשיבותו: "הוא מקור לידיעות רחבות, ונתונים להשלמת המפה [...] המצלמה משמשת [...] עיניים לסייר האוויר, והסיוור עליידי צילום אוויר משלים את הסיוור בשטח" (בירגר 1978, 147). הצילום מהאוויר סייע בהכרת השטח ובבניית מפות טופוגרפיות למטרות צבאיות. "התצלום רושם פרטי נוף בעלי-ערך צבאי ויכול לשמש לבקרת אש ארטילרית; הוא מספק נתונים לביקורת ולהשלמת המפה ואף למיפוי שטחים מחוסרי מפה" (שם, 148). בירגר מתאר בהרחבה את יתרונות הצילום מהאוויר על פני התרשים הפרספקטיבי: "התצלום [מהאוויר, ר.ס.] רושם את השטח ביתר פירוט: מופיעים בו פרטי-נוף ארעיים או פחות-ערך, שלעיתים יש להם חשיבות מיוחדת והמפה אינה רושמת אותם" (בירגר 1978, 147). וגם, "הצילום נותן את תמונת השטח החדשה ביותר, כי היא הוכנה תוך שעות מספר, ואילו המפה מפגרת כרגיל אחר השינויים שהתהוו בו [...] ויתרון מיוחד לצילום אוויר: האווירון המצלם שולט על שטחים שאין דרך אליהם למודדים, המכניסים את המפה, ולסיירים" (שם, 147-148).⁶⁷ מאות

⁶⁵ הכוונה כנראה ל-Palestine Survey שערכו הבריטים.

⁶⁶ ראו, למשל, עדותו של "בלאק", לשעבר מפקד הטייסת, את"ה 194/5.

⁶⁷ בחוברת שהוציא חיל ההנדסה בדצמבר 1948 בשם עבירות הקרקע במבצעים צבאיים מופיע הפרק "השגת ידיעות על הקרקע" ובו פסקה המתייחסת לצילום מהאוויר: "צילום מהאוויר יכול לעזור הרבה לקביעת תכונות הקרקע. פרוש הצילומים האלה היה בעל חשיבות בכל תיכוני פעולות מלחמת העולם השנייה. להלן כמה דוגמאות של ידיעות

תצלומי אוויר של שטחים גדולים בארץ, המתעדים יישובים פלסטיניים רבים, קיימים בארכיון לתולדות ההגנה. חשיבותם בהבנת הפריסה הגיאוגרפית הפלסטינית לפני 1948 ובבניית תצריף מקיף על אודות היקף ההתיישבות הפלסטינית. התצלומים הללו, רובם מהשנים 1947-1948 הם התייעוד המקיף האחרון של היישובים הפלסטינים בארץ לפני מלחמת 1948 והם מספקים כיום מידע רב על הרס הישות הפלסטינית. בצילום מהאוויר המשיכו גם במלחמת 1948⁶⁸ ואחרי פלישת צבאות ערב, כחלק מסיורי האוויר שלימדו על אודות פריסת הצבאות, מבנה היחידות/העוצבות של האויב ועוד. לאחר הקמת צה"ל עבר נושא הצילום מהאוויר לאחריות חיל האוויר בשיתוף השירות (אפ"י, "יחסים בין חיל האוויר ובין שירות מפות וצילומים בענייני צילומים מן האוויר", 28.6.1948).

ג. שירות הידיעות הערבי – תצלומי לוחמים

כבר בשלהי שנות ה-20 של המאה ה-20 החלו בהגנה לאסוף תצלומי דיוקן של פלסטינים, שעסקו בפעילות בעלת אופי לאומי או צבאי (לוחמים פלסטינים באימון, בפעולה, במסדרים וכדומה), ושל התארגנות צבאית פלסטינית למטרות מודיעיניות. תצלומים רבים של פלסטינים שעסקו בפעילות בעלת אופי צבאי, להבדיל מתצלומי הדיוקן, נמצאים בארכיון לתולדות ההגנה והם מאפשרים ללמוד על אופי הפעילות הצילומית-המודיעינית. ברוך לוין, צלם ש"י, מתאר כיצד השתמש במצלמת מינוקס לצילום של טיפוסים חשודים – פלסטינים אך גם אנגלים או פורשים יהודים. "זו היתה מצלמה זעירה שניתן להחביאה באופן שלא יראוה [...] היו זמנים שהסיירים ואנשי ש"י היו מצטיידים במצלמות מסוג זה לצלם מקומות מסוכנים ולא אחת נאלצו לצלם את האובייקט במהירות ולהוציא את הפילמים ולזרוק ולהחביא את המצלמה במקום" (את"ה 139/4, עמ' 8).⁶⁹ עד ראשית שנות ה-40 תצלומים מסוג זה, או תצלומים שנלקחו ממקורות פלסטיניים

שאפשר לשאוב מצילום מהאוויר [...] (את"ה 80/333/17, 9). על החוברת נכתב בכתב יד: תורגם מאנגלית על-ידי ה. בירגר. "המונח עבירות הקרקע [...] פירושו כושר הקרקע לשאת תנועה צבאית" (את"ה 80/337/17, דצמבר 1948, 2).

⁶⁸ את צילומי הכפרים מהקרקע הפטיקו בתקופה זו, כנראה משום שלא היה בהם עוד צורך.

⁶⁹ עובדה זו יש בה, אולי, כדי להסביר את האיכות הירודה של חלק מתצלומי הלוחמים הפלסטינים הנמצאים בארכיון לתולדות ההגנה ובארכיון צה"ל.

לצרכים מודיעיניים, נשמרו לעיתים בבתים פרטיים, כפי שאראה בהמשך. אף כי ידוע שנאספו תצלומי פספורט רבים של פלסטינים למטרות מודיעיניות כבר בשנות ה-20 וה-30, לא נשאר להם תיעוד בארכיון לתולדות ההגנה וייתכן שהם הוחרמו על-ידי הבריטים ב"מבצע אגתה" (ב"שבת השחורה"). ברוך לוי העיד כי עסק בפיתוח חשאי של תצלומים של אנשי אויב, העברה של תצלומי אנשים חשודים, ביניהם פלסטינים, שהצטלמו אצל אברהם סוסקין, והעתקה של תצלומים של מפקדי צבא פלסטינים, שמקורם במטה המשטרה בירושלים, למשל, תצלומים שהוצאו מאלבום המבוקשים המשטרה.⁷⁰

מטה פלוגות השדה (הפ"ש), שפעל בשנים 1937-1939 (אפריל), הוקם בעקבות ההתקוממות הצבאית-הפלסטינית באותן שנים. באותה עת הוקם "מנגנון בראשות ציון אלדד (בן-ציון קלימן) וחיים כרם (קרמר), שאספו ידיעות על תנועת הכנופיות לכל אורך 'הקו המזרחי' של הפו"ש, שנמתח בין כפר-סבא לעין-השופט" (סלומון 2005, 8). על בסיס פעילות זו החלו להכין תיקי מודיעין על כפרים, מנהיגים וראשי "כנופיות", גם אם בצורה חלקית ולא כחלק ממערך מודיעיני רחב. גם בחי"ש שהוקם ב-1939, החליף את הפו"ש ופעל באזור ירושלים, החלו לאסוף מידע על היישובים הפלסטיניים (שם). המידע שנאסף על-ידי שני גופים אלה אבד ככל הנראה ברובו, אבל פעילותם מלמדת על המגמה שהבשילה לאיסוף ותיעוד ההתנגדות הפלסטינית, למקרה שיפרוץ גל טרור חדש או מאבק לאומי אלים בהיקף נרחב. בארכיון לתולדות ההגנה מצאתי תצלומים רבים של לוחמים פלסטינים מסוף שנות ה-30, שנסיבות צילומם ולקחתם לא ידועות, והן כנראה חלק מסוג זה של איסוף מודיעיני. כמו כן קיימים תצלומי דיוקן של פלסטינים, ששימשו לצרכים מודיעיניים. כך, למשל, התצלום שבגבו נכתב: "אין נגדו כלום" (תצלום 9, עמ' 43).

חלק מתצלומי הלוחמים הפלסטינים הקיימים היום בארכיונים הצבאיים נלקחו כשלל

⁷⁰ על פעילותו של לוי ושל צלמים נוספים בשרות ש"י ראו נספח 8. לגבי צילום של אנשים מעיד לוי כי בזמן שעבד עם מחלקת חשודים בש"י, הם אספו תצלומי פורשים (יהודים). התצלומים הגיעו אליהם בדרכים שונות: למשל, היו שהוצאו בחיפזון מאלבום המשפחה והיה צריך לעשות מהם העתק בזמן קצר (את"ה 139/4, 8). אני מניחה שהדבר היה קשה יותר במקרה של תצלומים של פלסטינים, ולכן מרביתם הגיעו ממקורות ממשלתיים-בריטיים. בשיחה שקיימתי עם גניזי ב-1.3.09 הוא העיד כי מחלקת החשודים עסקה בתיעוד יהודים פורשים, ערבים ובריטים.

בצורה יזומה ומאורגנת למטרות מודיעיניות ונעשה בהם שימוש "בזמן אמת", בעוד תצלומים אחרים נלקחו כשלל על-ידי יחידים ונתרמו לארכיונים הצבאיים רק בשלב מאוחר יותר. ייתכן שחלק מהם צולמו בידי צלמים יהודים או נלקחו ממקורות בריטיים. עם זאת, ההימצאות של כמות גדולה של תצלומים מסוג זה בארכיונים הצבאיים מלמדת שהתקיימה פעילות מודיעינית בתחום, גם אם לא מקיפה ושיטתית. בעדותו מספר דנין כי בעקבות אירועי 1936-1939 החלו בהקמת ש"י ובאיסוף מסודר ומאורגן של מידע על אודות הפלסטינים גם באמצעות צילום. "התחלנו מרכזים תצלומים שונים של ערבים פעילים, ראשי כנופיות וכו'" ("עדות עזרא דנין, אצומה"ב 154/00022, לא מתוארך).

תצלומים ששימשו לצרכים מודיעיניים ונתרמו לארכיון לתולדות ההגנה על ידי גר.ס.⁷¹, מתעדים לוחמים פלסטינים, חלקם מתוארכים לסוף שנות ה־30. גא.ס. מספר כי בביתם הוסתרו נגטיבים מזכוכית בגודל 6x9 ס"מ כדי שלא יפלו לידי הבריטים. הנגטיבים מתארים בעיקר את ההתנגדות הפלסטינית בשנות ה־30 – המאורעות ביפו ב־1933, דיוקנאות של לוחמים פלסטינים, לוחמים פלסטינים באימון ובפעולה (למשל, תצלומים 48-49, חלק שני), חללים פלסטינים ותהלוכת נבי מוסא. הנגטיבים הוחבאו בביתו בידי אנשי ההגנה,⁷² שכלל הנראה עשו שימוש בתצלומים כחלק משיירות המודיעין. לא ידוע כיצד הגיעו הנגטיבים לידי אנשי ההגנה, מי צילם אותם, ובמקרים רבים לא ידוע מהי השנה המדויקת שבה צולמו התצלומים. עם זאת, סביר להניח כי הם הגיעו בנסיבות של הפעלת כוח לידי אנשי ההגנה, למשל, באמצעות לקיחת שלל או בידי צלם מסתערב וכי היה בהם מידע שסייע להגנה. גם התצלום שתרם א.נ. לארכיון מתאר את הלוחמים הפלסטינים בסוף שנות ה־30. גם במקרה זה לא ידעו בארכיון למסור פרטים על נסיבות היווצרותו ולקיימתו של התצלום.⁷³

⁷¹ גר.ס., ירושלמי, תושב רחביה, יליד ראשית המאה ה־20. גא.ס., בנו, מעיד כי ב־1948 היה אביו בשנות ה־40 לחייו. גר.ס. התנדב ל"משמר העם", גוף אזרחי שפעל להגנה על השכונות, ביניהן קטמון לאחר כיבושה. כל המידע על גר.ס. מתוך שיחות עם גא.ס. במהלך פברואר 2008.

⁷² גא.ס. זוכר את הנגטיבים הללו בביתם ואח העובדה ששיחק עימם. הוא אינו זוכר מתי מסר אביו את הנגטיבים לארכיון. לא היה אפשר להשיג מידע זה גם בארכיון. הארכיון הפיק מהנגטיבים הדפסי מגע.

⁷³ א.נ. נפטר ב־1973, ולכן לא היה אפשר לברר את המידע.

תצלומים של ההתנגדות הפלסטינית הצבאית בסוף שנות ה-40 צולמו גם בידי הצלם המסתערב ישראל נתח (למשל, תצלומים 47, 51, 62 ו-63, חלק שני).⁷⁴ בדצמבר 1947 ביקש נתח, יחד עם ידידו מחמוד אלחוסייני, "לחבור אל הכנופיות הערביות ששוטטו ברחבי הארץ ולאסוף מידע ופרטים על סוגי הנשק שלהן ועל תוכניותיהן" (נתח 2003, 45). לדבריו, הוא פעל עבור ש"י בהנחיית משה שרת, שהיה ראש המחלקה המדינית של הסוכנות, ובהנחיית דוד רמז, ובירושלים פעלו בתיאום עם דב יוסף.⁷⁵ נתח, שהיה צלם חובב, התחפש לצלם עיתונות ערבית ומחמוד ליווה אותו "כאיש כנופיות המסייע לו בעבודתו העיתונאית" (שם). הוא שינה את שמו לאיברהים איבן איברהים סייד, בחור פלסטיני שנהרג ביפו ב־1947, הצטייד בתעודות מזויפות של העיתונים פלסטין ואל יום ורכש מצלמת קודאק. השניים הצליחו לחדור ל"כנופיות" שונות ולתעד במשך חמישה חודשים את פעילותן בחברון (אלחליל), בגוש־עציון ובאזור ירושלים. הם "העבירו את התמונות לאנשי ההגנה שנעזרה בהן כדי ללמוד על האירועים, על כלי הנשק שבידי האויב ועל דרכי פעולתו", וכן העבירו להגנה מידע מודיעיני נוסף (שם, 62). במקביל, הם דאגו להפיץ את התצלומים בעיתונות הערבית ולחלקם כמזכרת לאנשי "הכנופיות". לדבריו של נתח, החשיפה והפרסום בעיתונות עזרו לבסס את מעמדם בקרב ה"כנופיות" והם הוזמנו על־ידי אנשי ה"כנופיות" להנציח את מעשיהם. המצלמה, במקרים אלו, משמשת אפוא גורם מנציח אבל גם גורם יוזם. מאחר שתמונות אלה צולמו, כביכול, עבור מטרת הסברתיות פלסטינית, לצלם היתה מידה רבה של השפעה על הפעלת המצולמים. התמונה האחרונה של עבד אלקאדר אלחוסייני צולמה בידי נתח, לדבריו. כמו כן, הוא תיעד את הלוויית אלחוסייני, את הקרב על אלקסטל, את חסן סלמה ועוד. נתח השמיד את הנגטיבים מחשש שייתפסו, ולכן נשארו רק הדפסות של התמונות שצילם.

⁷⁴ ישראל נתח (בן־ייטח), נולד בעכו ב־1918 ונפטר ברמת גן באוגוסט 2008. בהיותו בן שנתיים עברה משפחתו להתגורר בדמשק בשל בעיות פרנסה. בגיל 13 הצטרף לבן־דודו שלמה בן־ייטח וסייע בהברחת יהודים טורים מדמשק לארץ מטעם הסוכנות היהודית. לאחר שלושה חודשים עבר לגור בתל אביב והצטרף להגנה ב־1935. כל הפרטים על ישראל נתח מתוך: נתח 2003, ומתוך שיחה עימו ב־27.3.08.

⁷⁵ דב יוסף שימש יועץ משפטי של הנהלת הסוכנות היהודית וממלא מקום ראש המחלקה המדינית שלה. החל מ־1945 היה חבר הנהלת הסוכנות ובין מנהיגי היישוב שנשלחו ב"שבת השחורה" למעצר בלטרון.

הפעילות של המסתערבים החלה, לפי עדותו של עזרא דנין, בעקבות אירועי 1936-1939, והיא הצריכה "לימוד שיטתי של הערבים על בסיס רחב יותר – אתנוגרפיה ודמוגרפיה של ערביי הארץ, להתחיל בתכנון חדירה לשטח האויב ובכלל זה הפעלת מסתערבים" ("עדות עזרא דנין", אצומה"ב 154/00022, לא מתוארך). בקורס של הפלמ"ח בנושא סירות ערבית ב־1942 הם למדו להתלבש כערבים (סלומון 2005, 24-25).⁷⁶ לפי עדויות שונות, הם אף השתמשו במצלמות (שם). גם המסתערבים עצמם נהגו להצטלם בבגדי ערבים, ובארכיונים יש עדויות להתחפשות לצרכים מבצעיים. בראשית המאה ה־20 הצטלמו אנשי השומר או מהגרים יהודים בבגדי התושבים הפלסטינים המקומיים מתוך שאיפה להידמות להם ותוך אימוץ מנהגיהם. הפלסטינים סמלו עבור היהודי החלוץ את איש המזרח השורשי, המחובר לאדמה ולמקום, את בן הארץ "האמיתי". תצלומי המסתערבים מעידים על השנוי ביחס לפלסטינים שחל בחברה הישראלית. ההתנגדות הפלסטינית להתיישבות היהודית לאורך השנים (1921, 1929, 1936-1939) הביאה את היישוב היהודי לדחות את האחר הפלסטיני. ממודל לחיקוי (התחפשות שביקשה להידמות לאחר) הפך הפלסטיני לאויב, וההתלבשות בבגדיו נעשתה עתה למטרות ריגול ואיסוף מידע. גיל אייל טוען כי חיקוי האחר הערבי בידי אנשי השומר ובני תקופת העלייה השנייה לא נועד להסתיר את זהותו האמיתית של המתחפש. הפער בין המחקה למחוקה לא הוסתר והעיד על נהייתם של היהודים האשכנזים להתערות בארץ. לעומת זאת, "המסתערבים החדשים", בני עדות המזרח, שפעלו משנות ה־40, נבחרו בשל חזותם החיצונית שאיפשרה להם לפעול בחשאי תוך ניסיון לטשטש את הפער בין המחקה למחוקה (אייל 2005, 22-43).

ד. תצלומים של פלסטינים למטרות שליטה ופיקוח

בארכיון לתולדות ההגנה קיימים מאות תצלומים של פלסטינים, שפורקו מתיקי ש"י ונערכו מחדש בשנות ה־90 תחת הכותרת "תמונות של ערבים". התצלומים נאספו אחרי מלחמת 1948 למטרות מודיעיניות ואפשר לחלק אותם לשתי קבוצות, אף שבארכיון הם מקוטלגים ללא הפרדה. קבוצת התצלומים הראשונה נועדה לצרכים מודיעיניים ומתעדת, ככל הנראה, מעקב אחר אנשים שלקחו חלק בהתנגדות הפלסטינית בזמן מלחמת 1948 בניסיון ללמוד מה עלה בגורלם לאחר המלחמה. המידע נכתב בגב התצלומים: "עבד אל

⁷⁶ אוסטפלד טוענת כי יחידת המסתערבים הוקמה רק ב־1946. ראו הערה 43 לעיל.

[הצלום 14]
צלם לא ידוע, מסתערבים, ככל הנראה באיזור חיפה, 1948
ארכיון הפלמ"ח

מגי'ד מגורש ע"י שכס השתחרר וחזר לביתו"; "עבד פתח סלאח מג'נין חייל משוחרר" (תצלום 103, חלק שני); "אמל נאסר אלדין מדליק ויחידתו בדיר אלשרף" ו"קצין מודיעין של גדוד מס' 5 – אחמד אסעד ברנס מכפר טייבה. מוסלמי בן 29, 16.05.1950." ⁷⁷ תצלומים אלה מתארים, על-פי רוב, חיילים בפעילות צבאית או במדי צבא (אך לעיתים גם בלבוש אזרחי) ומאפשרים מעקב אחרי אנשים שעשויים היו לקחת חלק בהתנגדות הפלסטינית לאחר הקמת מדינת ישראל.

קבוצת התצלומים השנייה המקוטלגת תחת הכותרת "תמונות של ערבים" מתייחסת לפלסטינים שככל הנראה ביקשו לחזור לארץ לאחר מלחמת 1948. בגבם של חלק מהתצלומים, על-פי רוב תצלומי פספורט, מופיעה המילה "רמז". השימוש במילה "רמז" בשנים 1949-1950 מתייחס ל"מסתננים", כפי שכונו בטרמינולוגיה הציונית פלסטינים שביקשו לחזור ולחיות בארץ לאחר המלחמה, לחזור לבתיהם, לכפריהם ולהתאחד עם משפחותיהם. ⁷⁸ נראה כי הכרססת הוכנה בראשית תקופת הממשל הצבאי, כחלק מהמגמה לשלוט ולפקח על האוכלוסייה האזרחית הפלסטינית שהתגוררה בארץ (בנושאים של מגורים, תעסוקה, מידע על הפעילות בהתנגדות הפלסטינית וכדומה). ⁷⁹ הפלסטינים שביקשו לשוב ולהתגורר בארץ נדרשו, ככל הנראה, להגיע למשרדי הממשל על מנת להגיש טופס בקשה למגורים זמניים או לקבל אישורים אחרים (שנלוותה להם תמונת פספורט). המידע המופיע בגבם של חלק מהתצלומים מאשש זאת. למשל, "פואד נעמה בשארה מרח' ואדי ניסנאס 10 קיבל רישיון מגורים זמני מס' 2195"; ו"קיבל 'רמז' מס' 2183, ג'ורג' ג'אד חביב, רח' מר לוקה 4 חיפה". המאבק בהסתננות עמד במוקד הפעילות של צה"ל, של משמר הגבול, של המשטרה ושל הממשל הצבאי, והם השקיעו מאמץ רב למנוע את חזרתם של פלסטינים לארץ" (כהן ה. 2006, 89). המידע החזותי נאסף לעיתים כתוצאה מתפיסת "מסתננים": "עלי אחמד קוואס, התמונה נמצאה בכיסו של מסתנן" (תצלום 107, חלק שני). הכתבה על הממשל הצבאי, שפורסמה בעיתון במחנה

⁷⁷ לא ברור מדוע תצלומים אלה נמצאים בארכיון לתולדות ההגנה, המרכז חומר על אודות פעילות ההגנה עד הקמת מדינת ישראל.

⁷⁸ תודה ליואב גלבר, מחבר הספר שורשי החבצלת, שסייע בידי בפירוש המילה "רמז". מתוך שיחה עם גלבר ב-4.5.09.

⁷⁹ על הכנת התיקים האישיים לאוכלוסייה הפלסטינית הבוגרת, המעקב והפיקוח עליה, ראו גם כהן ה. 2006, 151-160.

ב-20.11.1956 ולוותה בתצלומים של אברהם ורד הנמצאים כיום בארכיון צה"ל, מתארת שוטר ושוטרת מסיירים בכפר הערבי במצוד אחר מסתננים.⁸⁰

הצילום הצבאי נולד כחלק ממגמת שליטה ופיקוח בפלסטינים בהקשרים נוספים. בשנות ה-40 צולמו הכפרים והיישובים הפלסטיניים למטרות מודיעיניות – הכרת האויב ושטחו וכהכנת התשתית לכיבושם. הכפר קאקון, לדוגמה, צולם מהאוויר בפברואר 1948 כחלק מפרויקט תיקי הכפרים (תצלום 15, עמ' 64). עם כיבוש הכפר ב-1948, הוא צולם על-ידי השירות כחלק מתיעוד הפעילות הצבאית (תצלומים 16-17, עמ' 65-66).⁸¹ במקביל לכך, צולמו כפרים נוספים לפני הכיבוש כהכנת התשתית לעימות עתידי ולכיבוש (למשל אלמג'דל, בדרום הארץ [תצלום 18, עמ' 69]) ואחרי הכיבוש (תצלומים 19-20, עמ' 70-71). אסטרטגיית הצילום של "לפני הכיבוש ואחרי הכיבוש" משקפת את המטרות שיועדו לתצלומי הכפרים. גם הצילום הבהול של הכפרים והערבים מעיד על כך. אפרים בלוך סיפר כי "מטרת השיטה החדשה [הכוונה לצילום, ר.ס] היתה לסיים מהר, בצורה כזאת, את כל כפרי הארץ ועריה" (את"ה 7/27).

התצלומים של הכפרים שנשארו מאוכלסים בפלסטינים לאחר המלחמה וחיו תחת ממשל צבאי, אך צולמו עוד לפני כיבושם למטרת תיקי הכפרים, היוו את התשתית למטרות שליטה ופיקוח כפי שתיאר גלבר: "החומר (תיקי הכפרים, ר.ס.) אף היווה תשתית חשיבה לממשל הצבאי בבוא שעת כיבושם של הכפרים...אולם ערכו המבצעי – אפילו לפעולות התגמול [...] היה מוגבל" (גלבר 1992, 613).

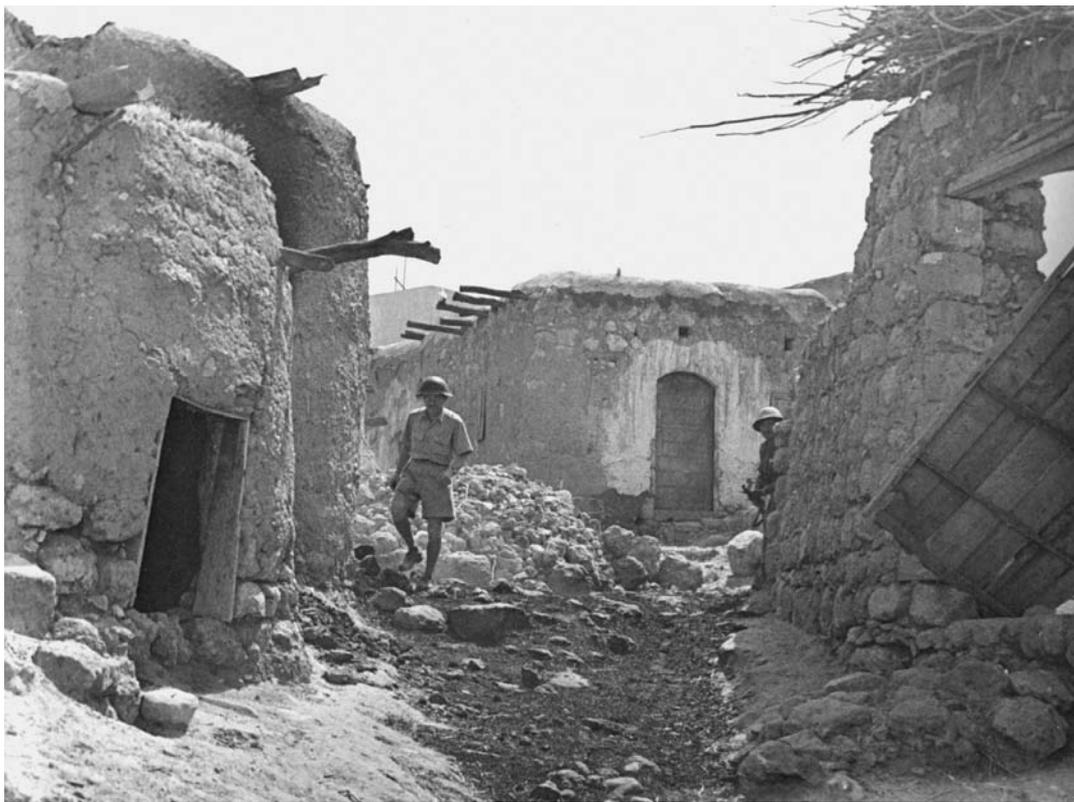
⁸⁰ לצערי במחנה לא אישר לי לפרסם כתבות מהעיתון בספר.

⁸¹ בדרום הכפר קאקון הוקם ב-1949 המושב גן יאשיה.

[תצלום 15]
טייסת הפלמ"ח/המחלקה הטכנית, קאקון, פברואר 1948
הארכיון לתולדות ההגנה

[הצלום 16]
פרד צ'סניק, שירות מפות וצילומים
הכפר קאקון לאחר שנכבש על-ידי חטיבת אלכסנדרוני, יוני 1948
ארכיון צה"ל ומערכת הביטחון

[תצלום 17]

פרד צ'סניק, שירות מפות וצילומים
כיבוש הכפר קאקון על-ידי חטיבת אלכסנדרוני, אנשי ההגנה בחצר, יוני 1948
ארכיון צה"ל ומערכת הביטחון

צילום הסברתי

בארכיונים הצבאיים יש תיעוד ישיר ועקיף של תוצאות מלחמת 1948 ושל הרס הישות הפלסטינית. התיעוד הישיר של הרס הישות הפלסטינית כולל תיעוד של הפליטים, הכפרים ההרוסים והשינוי במצבה של האוכלוסייה הפלסטינית שנשארה בארץ. התיעוד העקיף כולל תיעוד של השינוי הגיאוגרפי והדמוגרפי הקיצוני שחל במפת הארץ לאחר ההתיישבות היהודית בכפרים הפלסטיניים. הגופים הישראליים, וביניהם הגופים הצבאיים, ביקשו לתעד את השינוי מן הזווית הישראלית-הציונית. ועם זאת, תיעוד זה מאפשר לתאר כיצד הפכו מרבית הכפרים הפלסטיניים ליישובים יהודיים וכיצד הארץ שינתה את פניה (סלע 2006). יחסית לשינוי הקיצוני שחל בארץ ישראל בשנה זו ולממדי ההרס העצומים של הישות הפלסטינית, התיעוד בארכיונים הצבאיים ובארכיונים המוסדיים האחרים (כמו ארכיון הצילום של קרן קימת לישראל ושל לשכת העיתונות הממשלתית) אינו רב והוא מעיד על התכחשות הממסד והחברה הישראליים לנושא זה.⁸² בשנת 1948 מגיע לשיאו גם התיעוד הצילומי-הצבאי היהודי עם הקמת השירות ועם הפיכתו של עיתון מחנה, שהחל כעיתון של ההגנה, שהודפס במכונת כתיבה ושוכפל ידנית, לעיתון הרשמי של צה"ל המודפס בבית דפוס בצורה מקצועית (על מחנה, ראו נספח 11).⁸³

השירות הוקם באפריל 1948 והתקיים שנה וכמה חודשים. השירות עסק בשלושה סוגי

⁸² נושא זה מופיע בהרחבה גם בארכיונים של בוריס כרמי - צלם שעבד עבור הגופים הצבאיים, ואצל פאול גולדמן ובנו רוטנברג, שצילמו לעיתונות. כרמי השאיר את הנגטיבים בארכיון צה"ל (ראו הערה 31, נספח 10) ורוטנברג תרם את תצלומי פינוי הכפרים הפלסטינים לגנזך המדינה. בנושא של הפיכת הכפרים הפלסטיניים ליהודיים ולאופן שבו נרשמה הטרגדיה הפלסטינית בתודעה הציבורית הישראלית עסקתי במאמר "כפרי פלסטין הנוכחים-נפקדים" (סלע 2006).

⁸³ העיתון החל להופיע בדצמבר 1934 כשבועון מחתרתי של סניף ההגנה בחל אביב. עורכו עד 1947 היה אפרים חלמי, וכתבו בו, בין השאר: נחן אלטרמן, אה גולדברג, שרגא רובינשטיין וגרשון חנוך. בסוף 1947 הפך לביטאון הארצי של ההגנה, ובפברואר 1948 החל להופיע בגרסה מודפסת. עד 1948 הוא הופיע בצורה משוכפלת ולא כלל צילום, ולכן אני מתייחסת כאן לעיתון מ-1948, אז החל לערוך אותו משה שמיר.

צילום: צילום מהקרקע, צילום מהאוויר (בשיתוף חיל האוויר) והסרטה (צילום קולנועי), וכן בהקמת ארכיון צילום מרכזי.⁸⁴ השירות עסק בצילום למטרות צבאית, בתיעוד ובהסברה. הגיליון המודפס הראשון של העיתון הצבאי במחנה יצא לאור ב־18.2.1948. סוג הצילום שמאפיין את העיתון הינו ברובו כתבות מצולמות (רפורטז'ות). להלן אסקור בקצרה את הפעילות של שני הגופים הללו ואת יחסם לפלסטינים. מחקר זה אפשר לי למפות את הקווים העיקריים שהתוו את עבודת העיתון כעיתון צבאי, ואת יחסו לאחר הפלסטיני לאחר קום המדינה.

א. שירות מפות וצילומים

שירות מפות וצילומים – הוקם בראשות פנחס יואלי באחריות אגף המבצעים של ההגנה ולאחר מכן עבר לצה"ל לצד שירות מודיעין צבאי.⁸⁵ במסמך שכותרתו "שירות מפות וצילומים" מופיעים תפקידי השירות, ביניהם: "הספקת מפות וצילומים סדירה לצבא [...]. הכנת חומר דוקומנטרי על התפתחות הצבא ומערכותיו לארכיון המלחמה ויצירת סרטי הדרכה עבור האגפים והשירותים" (אפ"י, לא מתוארך). המחלקה עבדה גם בהסרטה של קטעי מלחמה ושל אירועים רלוונטיים לצבא.⁸⁶ כמו כן עסקה המחלקה בצילום תיעודי

⁸⁴ על כך ראו מסמך של ראש השירות, סגן אלוף פנחס יואלי, מיום 13.2.1949, אצומה"ב 2384/50, תיק 7. במסמך שנקרא "הצעה למבנה שירות המפות והצילומים" נכתב: "שירות המפות והצילומים יטפל בכל הקשור בצד הטכני של הכנת צילומי־קרקע, צילומי אוויר, פענוחם ועבודת מעבדות הצילום" (אצומה"ב 121/50, תיק 175, 29.3.1948). ראו גם אצומה"ב 2384/50, תיק 7.

⁸⁵ שהוקם ביוני 1948 בפיקוד איסר בארי. השירות הוקם ביוזמת יואלי (אפ"י, מכתב יואלי אל יגאל ידן, "הקמת מחלקה להספקת צילומי אוויר לצרכי תכנון והכנת ותיקון מפות", 14.1.48), והוא מונה לראש השירות ב־21.4.1948 (אצומה"ב 121/195, תיק 175). מבנה השירות היה: א. מטה השירות; ב. פלוגת מפות; ג. פלוגת צילום; ד. חוליות השירות (אצומה"ב 1308/50, תיק 422, 9.1.1949). פלוגת הצילום מנתה שלושה קצינים: קצין מנהלה, קצין צילום וקצין צילומי אוויר, ו־104 בעלי דרגות אחרות.

⁸⁶ כך למשל, ביומן המלחמה של השירות מיום 2.12.1948 נכתב: "הוסרטה שיירת האספקה המצרית [...] לכיס פלוגה" (אצומה"ב 232/72, תיק 4143, כרך מס' 3, 1). ביום

[הצלום 18]

טייסת הפלמ"ח/המחלקה הטכנית, אלמג'ידל, 1947
הארכיון לתולדות ההגנה

[תצלום 19]

צלם לא ידוע, שירות מפות וצילומים, אלמג'דל למראה ההריסות, נובמבר 1948
ארכיון צה"ל ומערכת הביטחון

[הצלום 20]

צלם לא ידוע, שירות מפות וצילומים, אלמג'דל, פלסטינים משוחחים עם חיילים, נובמבר 1948
ארכיון צה"ל ומערכת הביטחון

מהקרקע, לפי צרכים שהוגדרו מראש.⁸⁷

במסמך שכותרתו "צילומים והסרטים ע"י שירות מפות וצילומים" מסכם האלוף יגאל ידן, ראש אגף המטה דאז, את תפקידי המחלקה: "הוטל על פלוגת הצילום של השירות לבצע את עבודות הצילום וההסרטה בצבא ההגנה לישראל, כגון:

- עבודות צילום והסרטה לשם הכנת פעולות צבאיות (סרטי הדרכה, סרירים).
- צילום והסרטה של פעולות קרביות לצרכי לימוד והוצאת מסקנות.
- דוקומנטציה של מאורעות מיוחדים המשקפים את חייו ופעולותיו של צבא ההגנה.
- שירות צילום ליחידות צבא מקצועיות לצרכיהם המקצועיים הפנימיים.
- עבודות צילום והסרטה למטרות תרבות והסרטה (מחלקת תרבות, לשכת עיתונות וכו'; אצומה"ב 600137/51, תיק 447, 3.10.1948).

7.12.1948: "הוסרט טקס פתיחת כביש הגבורה" (שם). המחלקה עבדה במקביל לצבא ותיעדה את מבצעיו השונים, למשל את "מבצע מרדכי" (אצומה"ב 2384/50, תיק 7, 26.1.1949). ביולי 1948 הציע הצלם נפתלי רובינשטיין (לימים אבנון) לרמטכ"ל רב־אלוף יעקב דורי להקים יחידת שדה להסרטה ולצילום (אצומה"ב 6127/49, תיק 109, 28.7.1949). אולם בשל החפיפה עם השירות, הדבר לא התממש (אצומה"ב 121.50, תיק 220, אוקטובר 1948). רובינשטיין מונה לקצין מחלקת ההסרטה ביום 1.10.1948. כמו כן, ביום 17.11.1948 הציע הצלם יוסף שוויג במכתב ליגאל ידן את שרותיו. לא ברור בדיוק מה הציע שוויג, אך מתגובתו של יואלי עולה כי הציע, בין השאר, לתעד את ההתיישבות העתידית (אצומה"ב 2384/50, תיק 7, 14.11.1948). לא ידוע אם הצעתו מומשה.

87 בטעות רווחת הדעה כי השירות עסק רק בצילום מהאוויר. מירלין ירון צילם, למשל, את המפעלים ליצור נשק (אצומה"ב 1308/50, תיק 422, 30.3.1949), השבויים תועדו בצילום ובהסרטה (אצומה"ב 2348/50, תיק 7, 3.1.1949), תועדו פעולות גח"ל (אצומה"ב 2384/50, תיק 7, 3.1.1949) ופעולות התיישבותיות שונות (אצומה"ב 2384/50, תיק 7, 14.11.1948, תשובת יואלי להצעת שוויג). העובדה שהשירות עסק גם בצילום מהקרקע משמעת גם מהמסמך ששלח ראש השירות בדבר "ריכוז החומר הצילומי (ובעיקר של נגטיבים) המפוזר ביחידות השונות" (אצומה"ב 1308/50, תיק 422, 25.3.1949).

- תפקידי המחלקה בצילום מהאוויר: לצלם את כל צילומי האוויר והקרקע – ז"א:
- צילומים אוויריים אסטרטגיים וטקטיים בשביל הצבא, הימיה והאוויריה
 - צילומים עבור לשכת העיתונות
 - צילומים תכניים שונים
 - העתקות ורפרודוקציות
 - פיתוח כולל וסופי של הצילומים הנ"ל במעבדה
 - תדריך והוראה לטייסים במצלמות אוויריות אוטומטיות.
- (אצומה"ב 600137/51, תיק 448).

השירות ביקש להיות גורם משמעותי בעיצוב דעת הקהל. תפקיד מחלקת ייצור סרטים נתפס, למשל, כהכנה, כתיבה, תיאור, עריכה וניהול של "סרטי הדרכה וסרטים פסיכולוגיים-מוראליים לחיל האוויר" (שם).⁸⁸ בינואר 1949 החלו בשירות לעבוד בשיתוף עם אגף ההסברה של משרד הביטחון בהפקת סרטים לפי דרישת מחלקת ההסברה והפקת תערוכה המתבססת על התצלומים של השירות. השירות היה צריך לספק כל שבוע כ-30 נגיטבים "של תמונות בעלי ערך הסברתי או תעמולתי. פילמים אלה ישלחו בכל שבוע לנציגי משרד הביטחון בחלקי תבל השונים, לצרכי ההסברה והתעמולה שלהם" (יואלי למטכ"ל אג"ם, אצמה"ב 2384/50, תיק 7, 7.1.1949). כמו כן הוחלט כי "אגף ההסברה מארגן מפעל תיבות תעמולה שיועמדו בכל פינה מתאימה בעיר ובכפר. אחת לעשרה ימים יוצגו בתיבות אלה כעשרה צילומים המשקפים את מהלך המלחמה והמאמץ המלחמתי. המספר הכולל של תיבות אלה יהיה כ-200" (שם). לא ידוע אם התכנון יצא לפועל.

⁸⁸ במקומות אחרים דובר על "הכנת חומר תצלומי דוקומנטרי וסרטי הדרכה" (אצומה"ב 1308/50, תיק 422, 9.1.1949) באופן כללי ולא רק עבור חיל האוויר. בין הסרטים שהמחלקה סייעה להם היה גבעה 24 אינה עונה (אצומה"ב 636/56, תיק 35, 1.3.1954). כמו כן, מחלקת ההסברה השתמשה בשירותי אולפני הסרטה בישראל בע"מ (בראשות מרגוט קלאונדר) לפיתוח סרטי 16 מ"מ, כיוון שלצבא לא היה הציוד הטכני המתאים (מכתב יואלי לאולפני הסרטה בישראל, אצומה"ב 636/56, תיק 35, 3.4.1949). ב-1952 רכש הצבא מערכת מכונות לפיתוח סרטי 16 מ"מ עבור מחלקת ההסברה (אצומה"ב 636/56, תיק 35, 28.1.1954). אולפני ההסברה אף פנו ביוזמתם ליחידת הקשר להכין סרט הסברתי על הצבא (אצומה"ב 540/55, תיק 97, 26.1.1953).

לשירות היה חלק משמעותי בהסברה ובתעמולה באמצעות המדיום הצילומי. כך, למשל, בדצמבר 1948 הפיץ השירות מכתב על כוונתו לערוך תערוכה שכותרתה "שנת מערכה בצילומים". מטרת התערוכה, שנועדה לאנשי צבא ולקהל הרחב, היתה: "להראות את הישגיה של מדינת ישראל במשך השנה שעברה" (אצומה"ב 2289/50, תיק 91). כמו כן הוכנה הצעה ב-11.11.1948 ל"תערוכת המלחמה של צבא ההגנה לישראל" (נספח 5). ההצעה מלמדת על הקווים ההסברתיים שהנחו את הצבא ועל התכנים שקידם השירות. ביניהם:

- זכותו ההיסטורית והמוסרית של העם היהודי על ארץ ישראל וזכות הראשונים שלו על האדמה: "המבקר ילמד להעריך את הצבא הזה כחוליה בשרשרת המאבק של עמנו על קיומו במשך אלפי שנים מאז היותו לעם" (אצומה"ב 957/51, תיק 16, סעיף 2).
- דוד מול גוליית – הדגשת מוטיב הגבורה, הנחישות והחוזק הנפשי של העם היהודי: "התערוכה תשקף את מלחמתנו, מלחמת מעטים מול רבים, דוד נגד גוליית. היא תבליט את יתרון הגבורה, האמונה והמסירות על יתרון כמותי וטכני" (שם, סעיף 6).
- פעילות הצבא בתחומים אזרחיים: "היא תראה את חלקו של צבאנו בקליטת עולים חדשים ובהכשרתם לחיי אזרחים חופשיים במדינתם" (שם, סעיף 8).
- ירושלים כמחוז חפץ וירושלים בריבונות ישראלית: "מקום מיוחד יוקדש לירושלים – מטרת געגועיו של העם במשך עשרות בדורות (שם, סעיף 11).⁸⁹

עיון בגוף התצלומים של השירות בארכיון צה"ל מלמד כיצד צלמי השירות מתארים את ההתייחסות של הפלסטינים לכיבוש הישראלי בצורה מרוככת. למשל, תצלום של חייל לוחץ את ידי אנשי הכפר לאחר הכניעה (תצלום 115, חלק שני) ודיוקן קבוצתי של תושבי כפר קאסם עם אנשי הצבא לאחר הסיפוח (תצלום 119, חלק שני). התושבים הפלסטינים, ילדיהם והחיילים מחייכים למצלמה, במנותק מנסיבות הצילום. כמו כן, נעשה ניסיון למחוק מהתודעה גם את שרידי ההתיישבות הפלסטינית. ההתייחסות של

⁸⁹ מוטיבים אלה ליוו גם את מלחמת ששת הימים והפכו לקו ההסברה המרכזי שלה. על כך ראו סלע 2007. ב-11.7.1949 נפתחה במוזיאון תל אביב התערוכה המצלמה בעקבות הלוחמים, וזו כנראה התערוכה שמדובר בה. בא כוח הקרן האמריקאית למוסדות ישראל בניו יורק ביקש לעשות שימוש בתצלומים מהתערוכה למטרות הסברה בחו"ל (אצומה"ב 2169/50, תיק 10). לא היתה זו הפעם הראשונה שמוזיאון תל אביב מציג תערוכה מגויסת. ב-1943 הוצגה במוזיאון התערוכה לנשק ולמשק פני עם וארץ, תערוכה אמנותית של קרן היסוד (סלע 2000, 52-67).

הגופים הצבאיים להרס הישות הפלסטינית מקבילה להתייחסות הממסד האזרחי לנושא זה באותן שנים. יוצרי הסרט עושה הלהטוטים (1953), למשל, ביקשו לצלם בקרבת אחד הכפרים הפלסטיניים (כנראה אחד מאלה שרוקנו מיושביהם, שם הכפר נמחק כנראה בידי הצנזורה), והם קיבלו אישור לכך רק בתנאי ששמו של הכפר לא יוזכר.⁹⁰

השירות צילם בעיקר נושאים יהודיים: עלייה, התיישבות, קיבוץ גלויות, הגנה ובנייה. לפיכך, צילמו בשירות (וגם בק"ל ובלשכת העיתונות) את ההתיישבות היהודית בכפרים הפלסטיניים המרוקנים, שזכו לכינוי המרוכך "הנטושים".⁹¹ קיימים שני סוגים של ייצוגים חזותיים של הכפרים הפלסטיניים המרוקנים, שתושביהם גורשו/ברחו מאימת מלחמת 1948. האחד, של הכפרים המרוקנים שיושבו על-ידי המדינה במהגרים יהודים, והאחר של הכפרים שמחקה המדינה. כבר בזמן מלחמת העצמאות הרס הצבא כפרים שונים כחלק ממגמה של גורמים מדיניים וביטחוניים להשאיר את המצב על כנו ולא לאפשר את חזרת תושביהם (גולן 1992), "טרנספר בדיעבד" כפי שחוקרים שונים מגדירים זאת (למשל, גולן 1992, 123-131 ופז 1998, 100). כך גם נהרסו בידי הצבא מתחמים נרחבים של העיר העתיקה בטבריה (טבריא), בשכונות הפלסטיניות שהתרוקנו מתושביהן בעקבות המלחמה. בכפרים שלא אוכלסו, צה"ל קיים עד אמצע שנות ה-60 אימונים של לוחמה בשטח בנוי. פעילות צבאית זו, תוך שימוש באמצעי לחימה חיים ובחומרי-נפץ, פצעה את הנוף והותירה מעט מאוד ממבני הכפרים המקוריים (תצלום 124, חלק שני).

בארכיון צה"ל שמורים תצלומים המתעדים את הרס הכפרים ואת הפעילות צבאית שהתרחשה בכפרים, והם מאפשרים לראות את תהליך ההרס הממושך שעברו הכפרים הללו. בתקופה שבין 1965 ועד לאחר מלחמת ששת הימים נהרסו כליל במבצעים יזומים הכפרים שלא יושבו, ובכלל זה אלה שנוצלו קודם לכן למטרות אימונים. הכפרים הללו נמחקו מהנוף כדי למחוק אותם מהתודעה הציבורית ולהעלים את זכרם (שי 2002). הכפרים המרוקנים שזכו לתיעוד נרחב הם אלה המופיעים בתצלומים של התיישבות יהודית על

⁹⁰ על כך ראו אצומה"ב 540/55 תיק 97, 25.9.1952 ו-אצומה"ב 540/55 תיק 97, 14.9.1952. לאחר שהמפיקים קיבלו תנאי זה, סייע להם הצבא בציוד (אצומה"ב 540/55 תיק 97, 14.9.1952).

⁹¹ בנושא זה עסקתי כבר, כאמור, במאמר "כפרי פלסטין הנוכחים-נפקדים" (סלע 2006). כאן אני מרחיבה וממקמת את הנושא בהקשר רחב יותר.

[תצלום 21]

שירות מפות וצילומים, פתיחת התערוכה צלמים בעקבות לוחמים, 1949, ארכיון צה"ל ומשרד הביטחון

קרקעות פלסטיניות בשנים 1948-1950, ונמצאים בעיקר בארכיון קרן קימת ובלשכת העיתונות הממשלתית (שקיבלה תצלומים רבים מן השירות בימי פועלו). לכפרים אלה יש ייצוג גם בארכיון צה"ל והם מלמדים על מגמה ממסדית גורפת לתעד את ההתיישבות היהודית בכפרים הפלסטיניים מנקודת מבט יהודית המתכחשת לטרגדיה הפלסטינית.

התצלומים המתעדים את ההתיישבות היהודית ביישובים פלסטיניים הם העדות האחרונה לכפרים אלה, רגע לפני שאיבדו את זהותם הפלסטינית והפכו לישראליים, רגע לאחר ניכוסם הפיזי והמשפטי. אמנם, תושבי הכפר כבר נעדרים – נוכחים-נפקדים במשמעות חדשה – אך ברבים מהתצלומים נראה הכפר על בתיו ושדותיו בשלמותם, והם מאפשרים הצצה לתוך מה שהודחק מהזיכרון הקולקטיבי הישראלי. במהלך השנים שינו הכפרים הללו את מרקמם, אופיים וזהותם. בקרקעות שהועברו לידיים יהודיות חלו שינויים בצורת עיבוד האדמה, בסוגי הגידולים ובמבנה היישובי הכפרי. הנוף של הפריפריה החקלאית הפלסטינית החל להשתנות ולבש את מאפייני ההתיישבות של הפריפריה החקלאית היהודית.

בארכיון צה"ל קבוצה של תצלומים המתארת את הכפרים מייד לאחר כיבושם ולפני אכלוסם בתושבים יהודים, למשל, בכפר באצה, ובחלק מהם אף מתואר הצבא שכבש את היישובים. מרבית התצלומים מארכיון קק"ל ומארכיון לשכת העיתונות הממשלתית הם של ההתיישבות בכפרים. רק מספר קטן של תצלומים מתאר התיישבות יהודית במכנים פלסטיניים בערים (למשל, תצלומים מיפו המציגים: תופרות בשמש, שיחה בבית קפה, אימהות וילדים). התצלומים מתארים את קליטתם של המהגרים היהודים במדינה החדשה על חורבות הישות הפלסטינית, ולפיכך הם מכילים שני מאפיינים אתניים וגיאוגרפיים שונים זה מזה שלוכדו לכדי מציאות חדשה. האחד, הכפר הפלסטיני על מאפייניו, סגנונותיו וצורת עיבוד הקרקע מסמל את הישות הפלסטינית החסרה. האחר, המתישבים היהודים החדשים עסוקים בפעולות יומיומיות שונות – תפירה, רקמה, לימוד, עבודה בחצר, עיבוד הקרקע, בנייה, טיול – כל אלה כסמל לנורמליות של ההתיישבות בשטחים הללו (למשל, תצלום 22, עמ' 79).

ב. העיתון במחנה

הכתבות שפורסמו בעיתון במחנה מבטאות אותה מגמה. כך, כתבה שפורסמה ב־1950 בעיתון במחנה מתארת את גורל הכפר תרשיחא מבעד הפריזמה הציונית: "חמשת אלפי

הערבים שישכו בתרשיחא ברחו שעה קצרה לפני הכיבוש, ולא נותרו בכפר אלא 63 נמושות בלבד [...] ואילו עתה יושבים במעונה הישראלית (היא תרשיחא) כ־1,000 ערבים לעומת 70 משפחות מרומניה". הכותב מתכחש להתיישבות הפלסטינית באזור וממשיך: "כשעלו לכאן המשפחות היהודיות הראשונות, ב־16 בינואר 1949, לא היה כאן עדיין כלום" (במחנה, גיליון 2-3 [קכ"ו-קכ"ז], 7.9.1950, 20-21). תצלומי ההתיישבות בכפרים הפלסטיניים נוצרו כחלק ממערכת ההסברה של ההתיישבות הציונית, שביקשה לתעד את הפריסה היהודית במדינה הצעירה ולהציגה כהמשך לאתוס הציוני הטרום-מדינתי של גאולת הקרקע. יתרה מכך, כיוון שהמדינה מכרה לקק"ל במבצע בוק כמיליון דונם של אדמות פלסטיניות, וזאת כדי לעקוף את החלטת האו"ם המאפשרת לפליטים לשוב לבתיהם (גולן 1992, 149-153), התצלומים הללו שמשו לתיעוד פעולות קק"ל ביישוב האדמות וכחלק ממערכת יחסי-הציבור וגיוס הכספים שלה.

לפי תפיסה זו, עצם קיומה של מדינת ישראל הותנה בבעלות יהודית על מירב הקרקעות, שליטה בהן ויישובן. באורח מסורתי, ביטחון המדינה נקשר בהתיישבות יהודית אינטנסיבית, בעיקר באזורי הספר (אמיתי 1998). אולם עמדה זו לא התעמתה עם שאלות מוסריות ואלה מקבלות ביטוי דווקא בתצלומים הנראים תמימים לכאורה. אלה שנפקדו מהתצלומים הפכו לנוכחים באמצעות האדמה, הבתים והצמחייה, ואלה שנכחדים בתצלומים זרים במידה רבה לאדמה ולנוף. המהגרים היהודים לבושים, במקרים רבים, בבגדי ארץ המוצא שלהם והם עדיין לא אימצו את החזות הישראלית. צמידותם של מאפיינים אתניים ואדריכליים שונים זה מזה באותו התצלום מצביעה יותר מכל על מי שהיה חלק מהנוף ונעדר ממנו. וכך, שלא במתכוון, התצלומים הופכים את הנפקדים לנראים, את החסרים לנוכחים, את הנשכחים לדוברי הזיכרון, ומאפשרים לבנות תצריף של מפת הארץ לפני 1948.

הכתבות בעיתון במחנה ממשיכות את קווי התעמולה הציונית מהעשורים שקדמו להקמת המדינה (סלע 2000), המתכחשות לקיום ארוך השנים של הפלסטינים בארץ ישראל ומדגישות את זכותו ההיסטורית והמוסרית של העם היהודי. כך, למשל, ביקש שלמה טנאי, עורך במחנה, מן הרמטכ"ל שיכתוב כתבה המתארת את ההיסטוריה של הארץ: "גיליון יום העצמאות יהיה עשיר מדורים ורשימות אשר תוקדשנה בחלקן להתפתחות ההיסטורית של ישראל ותולדותיו מיום צאתו את מצרים ועד לקום מדינת ישראל" (אצומה"ב 1559/52, תיק 13, 1.4.1951). במכתב לא מוזכרים תושביה הפלסטינים של

[הצלום 22]

זולטן קלוגר, "משפחה של מהגרים חדשים בטירת יהודה" (א-טירה), 1.10.1949
ארכיון לשכת העיתונות הממשלתית, אוסף הצלומים הלאומי

הארץ. הכתבות בעיתון המתייחסות לאחר הפלסטיני מאירות אותו באור סטריאוטיפי ואפל ומתכחשות לטרגדיה שעברה עליו. בכתבה שהתפרסמה בגיליון השני של במחנה נכתב על יאזור: "את יאזור הנוכלת והרצחנית פקדנו פעמים רבות מאז ירתה את הירייה הראשונה על כלי רכב יהודי (במחנה ב', 3.3.1948). גם הכתבה שהתפרסמה על אום אלפחם "כפר שעבר לידינו" אינה מחמיאה לתושביו: "אום אלפחם – כפר גנבים, כפר ליסטים. אום אלפחם מבצר עוז וביטחון לקני הכנופיות [...] אום אלפחם משמעותו עד כה – בית הרוצח; במאורעות 1936/9 היה אחד ממרכזי הכנופיות שאיזור פעולתם היה משתרע עד למרחוק [...] מתרפסים ושמחים בחלקם סובבים הם בכפרם ובשדותיהם. חפשיים נפשם הם [...] הכפר שואף להיות ישראלי בכל מאודו: כל בוקר, משך שעה אחת, מרצה המורה הצעיר בפני תלמידיו על מדינת ישראל החדשה והצעירה, על חוקיה ומנהגיה..." (במחנה 41 [ס"א], 9.6.1949, 10).

הכתבה "ממשל צבאי במשולש"⁹² עוסקת בתושבים הפלסטינים שנשארו בישראל וחיו תחת ממשל צבאי. הכתבה מתארת באור אוהד את הממשל הצבאי, את תפקידיו, את יחס הפלסטינים אליו. היא מטשטשת את מהותו הכרוכה בשליטה מלאה בחיי התושבים, בהגבלתם, בהכפתם למשטר הישראלי ובגזילת זכויות אזרח מהם (למשל, חופש התנועה שהיה כרוך באישור המושל), בגירוש פלסטינים שחזרו לבתייהם אל מעבר לגבול, במניעת חזרתם של פליטים פנימיים לבתייהם, בהקצאת אדמות פלסטיניות ליהודים, במעצרים מנהליים ועוד (כהן ה. 2006, 95). הכתבה מנסה לתאר באופן מרוכך את הסדר שאליו נקלעו התושבים הפלסטינים, אשר נזקקים לתיווכו של המושל ולעזרתו לביצוע פעולות אזרחיות, יומיומיות וטריוויאליות, שכל אזרח חופשי אמור ליהנות מן היכולת לבצע אותן באופן עצמאי: "בעזרת המגע האישי בין המושל הצבאי והתושב הערבי, ישיג זה האחרון את הדרוש לו לקיומו הכלכלי. באם זקוק הוא לזרעים, לזבל כימי או להלוואה כספית, יפנה אישית אל המושל או אל נציגו ויסביר לו את צרכיו. הממשל הצבאי, בתוקף תפקידו האזרחי והצבאי כאחד, יתקשר עם המחלקה הממשלתית המתאימה וייתן את תשובתו למבקש" (במחנה 30 [כ"ח], 20.3.1952, 13).

גם הכיתובים הנלווים לתצלומים בכתבה (צילום: בנו רוטנברג) מבקשים לתאר את הממשל הצבאי במילים אוהדות. למשל, "תושבי הכפר בקה אל ערביה רוחשים אהדה

⁹² במחנה 30 (כ"ח), 20.3.1952, עמ' 13-15.

רבה לנציג הממשל הצבאי באזור" (שם), או שהם מתארים את "ההטבה" כחיי הפלסטינים בעקבות הממשל הצבאי. לאחת התמונות נלווה הכיתוב: "מר סובחי חסן סלאח [...] סבור כי בימי הממשל הצבאי חלה התקדמות רבה בשטח החינוך: תוכנית הלימודים הורחבה וגוונה ומספר התלמידים הוכפל פי שלושה" (שם, 14).

3.

אוספי צילום ותצלומים של פלסטינים ועל אודות פלסטינים, שנלקחו שלל בצורה מאורגנת על-ידי גופים צבאיים. וגם, האם ייפתחו לעיון ארכיוני הצילום של אש"ף ושל האוריינט האוס?⁹³

במהלך השנים נלקחו כשלל ארכיוני צילום, אוספים ותצלומים שונים של פלסטינים בידי גופים צבאיים בצורה יזומה ומאורגנת לצורך איסוף מודיעיני. תצלומים אלה נמצאים בארכיונים הצבאיים, אך רק ממעטים מהם הוסרה ההגבלה והם פתוחים לעיון הציבור, ומעט ידוע על נסיבות לקיחתם. בשל העובדה שמידע רב היה חסום בפני, לא ברור במרבית המקרים מתי התצלומים נלקחו שלל ובאילו נסיבות. כך למשל, בארכיון צה"ל יש תצלומים פלסטיניים רבים הנושאים את הכותרת "מקורות ערביים", ואין כל מידע גלוי אחר לגביהם. רק כאשר היו מעורבים בלקיחת התצלומים אנשים פרטיים, אפשר לעמוד אחר "הגניאולוגיה" של האוסף, אולם במרבית המקרים מידע זה נותר חסוי. לא ברור, לדוגמה, מתי ובאיזה נסיבות נלקחו חומרים ממשרדו של ראשיד אלחאג' איברהים, יו"ר הוועדה הלאומית בחיפה.⁹⁴ החומרים נלקחו שלל, ככל הנראה, בשל המידע הרב

⁹³ "As we know, there are known knowns. There are things we know we know. We also know there are known unknowns. That is to say we know there are some things we do not know. But there are also unknown unknowns, the ones we don't know we don't know."

דונלד ראמספלד (Ramsfeld) מצוטט אצל Hughes & Scott 2008, 27.

⁹⁴ ראשיד אלחאג' איברהים (1887-1955) היה דמות ציבורית חשובה בלאומיות הפלסטינית ובפעילות הכלכלית. בין תפקידיו הפוליטיים: ממיסדי מפלגת אלאסתקלאל, חבר מועצת העיר חיפה, יושב ראש הוועדה הלאומית בחיפה, פעיל בקופת האומה, אגודה שפעלה למניעת מכירת קרקעות ליהודים, יו"ר האגודה המוסלמית בחיפה, יו"ר הוועדה הלאומית ועוד. בין תפקידיו הכלכליים בשטח הציבורי: מנהל נכסי הווקף בחיפה, מנהל סניף הבנק הערבי בחיפה, חבר במועצה המנהלת של בנק האומה הערבית ועוד. על ראשיד אלחאג' איברהים, ראו גורן 2007, 490. ראשיד אלחאג' איברהים עמד בראש הוועדה הלאומית תקופה קצרה בשלהי 1947 (שם, 48-51). הוועדה הלאומית בחיפה הוקמה בצורה רשמית בשלהי 1947, לפי החלטת הוועד הערבי העליון, אף

שהצטבר במשרדי הוועדה והעניין המודיעיני שהיה בו. התצלומים נמצאים בארכיון זה"ל בתיק ערביי א"י לפני 1948 ומכילים בעיקר תצלומים שנועדו לצורך הסברה ויחסי ציבור – מפגשים של נציגי ציבור פלסטינים, תהלוכות, התארגנויות ואירועים בארגון אלנג'אדה (למשל, תצלומים 19-21, חלק שני)⁹⁵.

בארכיון זה"ל קיימים תצלומים נוספים המתארים את "ערביי ארץ-ישראל עד 1948": של הקרבות מאזור ירושלים לפני מלחמת 1948 ושל המלחמה (למשל, תצלומים 55-56, חלק שני), של ההתנגדות הפלסטינית משנות ה-30 ושל החיים הפלסטיניים לפני מלחמת 1948 – כינוס ביפו, תחרויות ספורט, מצעד נוער (תצלום 15, חלק שני), דיוקנאות של אישים פלסטינים ועוד. תצלומים נוספים של לוחמים פלסטינים נלקחו על-ידי ש"י, אך לא ברור האם נלקחו כשלל או כחלק מפעילות מודיעינית אחרת.

עד כה הותר לי לעיין בתצלומי שלל המתארים את פלסטין עד 1948, תצלומים שקיבלו את האישור של היועץ המשפטי של משרד הביטחון. זה זמן רב אני מנסה להגיע לתצלומים פלסטיניים נוספים בארכיונים שונים. ארכיון הצילום של אש"ף, המכיל, ככל הנראה, פרקים חשובים בהיסטוריה הפלסטינית, נחסם לעיון ולתצוגה כאמור לעיל. זה שנים רבות אני בקשר עם ארכיון זה"ל בנוגע לארכיון אש"ף, ורק סיוע משפטי גרם לארכיון זה"ל להודות שהחומר ברשותו (נספח 1). בתחילה אשרו לי לעיין בארכיון, אך חזרו בהם

שהיו ניסיונות קודמים להקימה. ועדות לאומיות הוקמו בכמה מן הערים המרכזיות והן הופקדו על ניהול ענייני הקהילה הפלסטינית בנושאי כלכלה, תעמולה, ארגון, ביטחון, כספים, קשר עם הבריטים ועוד. ענייני הביטחון חפסו מקום מרכזי בשיבותיה של הוועדה (שם, 48-56).

⁹⁵ ארגון אלנג'אדה, ארגון קדם צבאי של ערביי ארץ-ישראל, הוקם בשלהי 1945 ביפו כארגון נוער, והיה ארגון צבאי למחצה. בשל הכרת ממשלת המנדט בארגון, הוא הרחיב את פעילותו ומנה כמה אלפי חברים בסניפים ברחבי הארץ. פעילותו כללה גם אימון בנשק קל שהעבירו מדריכים ממשוחררי הצבא הבריטי שהצטרפו לשורותיו. סניף אלנג'אדה בחיפה הוקם ב-1946, מנה 3,000 חברים והיה מן הגדולים בארץ (גורן 2006, 60-61). לפי גלבר, ההגנה הצליחה לחדור לארגון וכחוצאה מכך אספו עליו ידיעות מפורטות, שאיפשרו הערכה גבוהה של מידת הסכנה הטמונה בפעילותו (גלבר 1992, 665).

[תצלום 23]
צלם לא ידוע, יפו, 1933
"מקורות ערביים הקרן לירושלים"
ארכיון צה"ל ומערכת הביטחון

לאחר סחבת ארוכה בנושא. בסופו של דבר קיבלתי תשובה מהמשנה ליועץ המשפטי של משרד הביטחון כי ארכיון הצילום של אש"ף הוא "חומר ארכיוני בענייני חוץ וביטחון, וככזה הוא 'חומר מוגבל' כמשמעו בסעיף 7(א) לתקנות הארכיונים" (נספח 1). הארכיון לא פירט אילו ענייני חוץ וביטחון בצילום הופכים אותו למוגבל, ומדוע חזרו בהם אנשי הארכיון מהסכמתם הראשונית. התנהלות הנהלת ארכיון צה"ל בנוגע לארכיון אש"ף אופיינה בסחבת, העמדת קשיים, תשובות סותרות וניסיון לקבוע מגבלות שאינן קבועות בחוק, שהביאו לטרפוד המחקר ולמניעת העיון בארכיון.⁹⁶ במקביל לכך הגשתי בקשה לארכיון צה"ל לעיין בארכיון הצילום של אש"ף במעמד של "חוקר מורשה" (שם) – בקשה שניתן להגישה לגבי חומר מוגבל או חומר שלא עברה תקופת ההגבלה של 50 שנה הנהוגה בארכיון, אך עד פרסום הספר לא קיבלתי כל מענה.⁹⁷ אני מאמינה כי הסוגיה המובאת בספר היא רק קצה קצהו של מחקר עתידי מתבקש לתוך הארכיונים הללו, כשיפתחו אולי יום אחד לקהל הרחב ללא מגבלות.

⁹⁶ "תשובה זו, המנוגדת לתשובתכם הקודמת, [ש]אינה מספקת, אינה מנומקת ומעלה חשד לניסיון לא-חוקי למנוע [...] גישה לחומר שאמור להיות פומבי ע"פ החוק [...] אף נציין כי מדובר בחומר שיש לציבור עניין רב בפומביותו. כידוע לכם, כדי למנוע גישה ועיון כאמור, עליכם הנטל הראות כי חל עליו חיסיון הקבוע בחוק. תשובתכם הלאקונית אינה עומדת בנטל זה ולהיפך, מרמזת על שימוש שרירותי בסמכויותיכם ואולי אף גרוע מכך". מכתבי להנהלת הארכיון מיום 5.10.08 באמצעות עו"ד שלומי זכריה ממשרדו של עו"ד מיכאל ספרד.

⁹⁷ הבקשה הוגשה ב-4.1.09. "על האפשרות להגיש בקשה לעיון בחומר ארכיוני מוגבל במעמד של "חוקר מורשה" ראו: אתר ארכיון צה"ל

www.archives.mod.gov.il/pages/MISC/z-sherut-hoker.asp?AR=1

www.mod.gov.il/pages/about_office/pdfs/H059140M.pdf

**תצלומים ואוספי צילום שנתרמו לארכיונים הצבאיים
בידי אנשים פרטיים וגופים אזרחיים**

הפרק עוסק באופן שבו יחידים בחברה מפנימים את הקודים של המערכות הצבאיות ומנכסים אותם ובאופן שבו פרקטיקות של כוח מחלחלות לתוך המרחב הפרטי והאזרחי. הפרק ידון במשמוע העצמי של אזרחים, החיים במדינה בעלת מאפיינים מיליטריסטיים מובהקים המשתלטים על תחומי חיים רבים, אזרחיים ואחרים (ראו למשל, סלע 2007). בחלק הראשון של הפרק אדון בלקיחת תצלומים על ידי חיילים, כנראה כחלק מפעילותם הצבאית/המודיעינית או אולי ממניעים אישיים אחרים. התצלומים נתרמו לארכיונים הצבאיים לאחר ששירותם הצבאי של החיילים הסתיים. כמו כן אעסוק באוספי צילום פלסטיניים שהגיעו לגופים אזרחיים. התצלומים והאוספים נתרמו, בשלב ראשון, לגופים אזרחיים, ורק מאוחר יותר הועברו לארכיונים הצבאיים.

פוטו ריסס

כל התצלומים של פוטו ריסס מארכיון צה"ל (למעט תצלום 112, חלק שני) הם כהגדרת הארכיון, חומרי שלל, בעוד תצלומי מהארכיון לתולדות ההגנה נלקחו על-ידי חייל מהסטודיו של הצלם. לא ברור מעמד המשפטי (ביוה/שלל).⁹⁸ את וואהיב ריסס, בנו של הצלם איברהים ריסס ואחיו של הצלם ח'ליל ריסס, פגשתי לראשונה ב־1999 במסגד אלאקצה. חיפשתי את משפחת ריסס בעקבות גילוי של קבוצת תצלומים בארכיון לתולדות

⁹⁸ קבוצה מעבודותיו של ח'ליל ריסס מצאתי בארכיון לתולדות ההגנה וחשפתי לראשונה בשנת 2000 (סלע 2000, 163–176). בשנת 2002 התיר היועץ המשפטי של משרד הביטחון את השימוש בקבוצה נוספת של ריסס (התצלומים אף הוצלו מביעור ב־1967). שחרור התצלומים לעיון על-ידי ארכיון צה"ל הינה חוספת משמעותית להכרת עבודתו של ריסס. סך-הכל קיימים בשני הארכיונים כ־150 תצלומים של ריסס. לא ידוע אם המקור לתצלומי פוטו ריסס בארכיון צה"ל ובארכיון ההגנה הוא זהה. ח'ליל ריסס (Rissas, 1926–1974) למד צילום ועבד עם אביו איברהים ריסס (1900–1970), צלם ובעל חנות צילום בממילא ליד שער יפו (אחרי 1948 הם פתחו חנות בשער דמשק). הוא החל לצלם בגיל 18 וצילם עד 1956 באזור ירושלים בעיקר עבור Associated Press וגם עבור העיתון המצרי Al Hillal והתמקד בצילום אירועים וחדשות שהצריכו יציאה לשטח וסיכון. לאחר מכן נסע לערב הסעודית ועבד שם כצלם. ח'ליל ריסס חזר לירושלים ב־1967 ופתח חנות צילום ברחוב א-זרהה (אזור בו היו חנויות צילום רבות). למעט קבוצת התצלומים בארכיונים הצבאיים בישראל לא נשאר דבר מעבודתו.

ההגנה, שנשאו את החותמת פוטו ריסס. וואהיב ריסס ובניו הם נוצרים ומשמשים זה שנים רבות כצלמים הרשמיים של המסגד בתייעוד תיירים. וואהיב סיפר לי על הסטודיו שהקים אביו איברהים, על פועלו של אחיו, ח'ליל, בתייעוד המאבק הפלסטיני ומלחמת 1948, ועל העובדה שבמלחמה נעלמה התכולה של הסטודיו לצילום. כדי להתחקות אחר גורל הארכיון חזרתי לארכיון לתולדות ההגנה ושם גיליתי כי החומר נמסר להם על ידי נער שקיבל אותם מאביו, קצין בצבא, לאחר שחזר מהקרבות.⁹⁹

התצלומים מתעדים את ההתנגדות הפלסטינית וחתימים על-ידי סטודיו ריסס (Photo Rissas). ג. פ. שלח את כל התצלומים ל**במחנה** והם פורסמו בשני גיליונות עוקבים ביוני 1949¹⁰⁰ תחת הכותרת: "תמונות וטמונות בעדשות ערביות (צילומים שנפלו בשבי)" (**במחנה** 40, 2.6.1949 ו**במחנה** 41, 9.6.1949). מעניין לקרוא את הטקסט והכיתובים הנלווים לתצלומים בעיתונות הישראלית. ראשית, מה פירוש הביטוי "צילומים שנפלו בשבי" של אדם פרטי? שנית, גם הטרימינולוגיה שנלוותה לתצלומים היתה חד-צדדית ומגמתית. לתצלום המתאר פלסטינים עומדים על הריסות בית נוסף הכיתוב: "בפעולת חדירה נועזת של חוליית ההגנה לשטח הערבי, פוצץ ונהרס על יושביו – ראשי הכנופיות ומארגניהן – המלון הנודע סמיראמיס. תוהים ומוכים עומדים הערבים על גלי ההריסות" (**במחנה** 41, 9.6.1949, 18-19; בכתבה פורסם תצלום 76, חלק שני).

גם התצלומים של ריסס, המוצגים בהקשר ישראלי למרות הנסיבות שבהם צולמו, מהווים דוגמה לפרקטיקה של הטענת משמעות. שבוע לאחר פרסום הכתבה **במחנה**,¹⁰¹ התייחסו בגלי צה"ל לכתבה ובשידור מתאריך 16.5.1951 קרא הכתב לציבור להמשיך לשלוח תמונות מאלבומים אישיים: "לאחרונה, לאחר הפסקה, חוזר **במחנה** ומחזיר לעצמו את המדור 'היו ימים', אותו מדור שבו מתפרסמות תמונות הנשלחות ל**במחנה** מקוראיו, תמונות המחזירות אותנו מידי פעם לזיכרונות הישנים-טריים, לתקופה של המאבק על עצמאותנו, מאבק על נשק עברי, על כוח עברי עצמאי, לזיכרונות של ראשית מלחמת

⁹⁹ מתוך שיחה עם ג.פ. שהתקיימה ב-16.2.08.

¹⁰⁰ לאחר מכן הועברו התצלומים לארכיון לתולדות ההגנה ולארכיון צה"ל. לא ברור כיצד בוצעה החלוקה בין הארכיונים.

¹⁰¹ בשנים הראשונות לקיום התחנה שודר בגלי צה"ל מדור בשם "מחר במחנה", שם סקרו, בדרך כלל, את הגיליון שאמור היה להתפרסם למחרת היום.

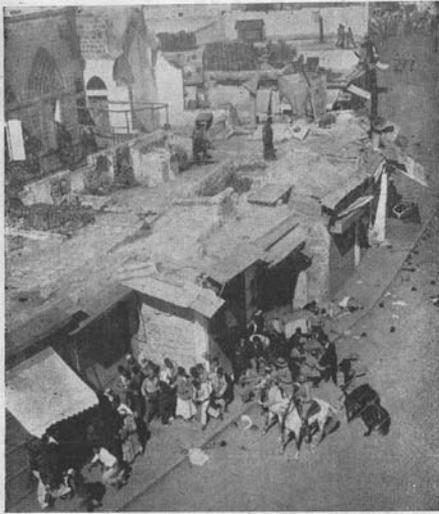
השחרור. אצל רבים מאיתנו חבויים זיכרונות אלה בין דפי אלבומים, במגרות, במעטפות, בין שלל ניירות, בכיס מעיל או בפנקס רשימות. **במחנה** יודה לכל מי שיעביר אליו תמונות אלה" (אצמוה"ב 54/553, תיק 154). פעולה זו מדגימה כיצד גופים מוסדיים ותקשורתיים, מכתבי מדיניות, נתנו לגיטימציה לכיזה ולשלל, וכיצד ההיסטוריה של האחר הפלסטיני מנוכסת על-ידי הצד הישראלי. לעומת זאת, העיתון **אלמסוואר** שיצא בפברואר-מרץ 1948, עשה שימוש בתמונותיו של ריסס ושל צלמים נוספים לתיאור ההתנגדות הפלסטינית. העיתון פירסם לראשונה רפורטז'ה צילומית המתארת את ההתנגדות הפלסטינית בצפת (ספד), טול כרם ונאבלוס (שכם) מתוך נקודת מוצא אוהדת. העיתון מקדיש מקום לתיאור פועלם של קאוקג'י ולוחמיו נגד הבריטים ונגד היהודים כבר מ-1936. בעיתון תצלומים של ריסס המתעדים את תוצאות ההרס במבנים יהודיים ברחוב בן-יהודה בירושלים, אך גם תצלומים נוספים של לוחמים פלסטינים באזור נאבלוס וטייבה בפעילות מבצעית ובאימונים. התצלומים מקבלים חשיבות רבה בכתבה ומאדירים את דמותם ופועלם של הלוחמים. הכתבה "בדרך לעצמאות, מלחמת ירושלים, תצלומים מן הצד הערבי" (**במחנה** 37 [קס"א], 10.5.1951), עושה אף היא שימוש בתצלומים של ריסס שנלקחו שלל/ביזה. התצלומים, שצולמו מנקודת מבט פלסטינית, זכו בכתבה לפרשנות טקסטואלית ישראלית, הוכפפו לתיאור הנרטיב הישראלי וייצרו היפוך של תפקודם הראשוני. הייחוד של הצילום הוא, כאמור, ביכולתו לייצר ולהפיץ משמעות, אולם המשמעות הזו אינה מוגדרת על-ידי התצלומים עצמם אלא נבנית ומיוצרת על-ידי ההקשר שבו התצלומים הללו מופיעים.¹⁰²

בניגוד לצילום היהודי-המוסדי, שמיעט לתאר את הקונפליקט היהודי-פלסטיני, קבוצת עבודות זו של ריסס מתארת בעיקר את הלוחמים הפלסטינים מהמחצית השנייה של שנות ה-40 מנקודת מוצא פלסטינית, את מאבקם הלאומי והצבאי על אדמת הארץ, את היערכותם למאבק, את האימונים שעברו (למשל, תצלומים 59, 71, 75, חלק שני) ואת תוצאות מאבקם – בתים הרוסים, שלל עברי, שריפת המרכז המסחרי היהודי בירושלים ועוד. מהבחינה הזאת, התצלומים הם ייחודיים. שכן, למרות שהצילום הפלסטיני היה ביסודו צילום מדווח ומתעד ושונה מן הצילום היהודי המוזמן והמלא פאתוס, מערכת

¹⁰² על האופן שבו השימוש בתצלום והקונטקסט שבו הוא מוצג מייצרים את משמעותו, ראו גם: "הייצוג של הכפרים הפלסטיניים הנטושים בארכיונים הישראליים המוסדיים" (סלע 2006) ובספר זה לעיל. ראו גם Burgin 1987.

[תצלום 24]

מיאודור סארוף (עורך), מתוך האלבום מאורעות 1933 מנקודת מבטם של הערבים, 1934
הארכיון לתולדות ההגנה

منظر آخر من هجوم البوليس السوارى على الاهالي وقد ظهر في الصورة بعض الجرحى
على الارض . يافا ٢٧ - ١٠ - ٣٣

View of the mounted—Police in their charge against the natives. Some of the
wounded are to be seen thrown down. Jaffa, 27—10—33

احد رجال البوليس واقفاً هراوته ليضرب بها والى جانبه عطوفة الرئيس الجليل يحيط به
رجال اللجنة التنفيذية. يافا ٢٧ - ١٠ - ٣٣

One of the Policemen lifting up his baton to beat therewith; beside, His Ex cellency M. Kazim
Pasha surrounded by members of the Executive Committee. Jaffa, 27—10—33

[תצלום 25]

מיאודור סארופ (עורך), מחוך האלבום מאורעות 1933 מנקודת מבטם של הערבים, 1934
הארכיון לתולדות ההגנה

ההסברה הפלסטינית בתקופה עשתה שימוש מועט בדימויים חזותיים בתיאור המאבק הלאומי (סלע 2000). לאחורונה מצאתי בארכיון לתולדות ההגנה חוברת של תיאודור סארוף (Sarouf),¹⁰³ שיצאה בהוצאה פרטית ביפו בינואר 1934, המתארת בערבית, באנגלית ובליווי תצלומים את ההתנגדות הפלסטינית בערים רבות ב־1933. סארוף אסף תצלומים מצלמים מקצועיים וחובבים, המתארים את ההפגנות שהתרחשו ב־13 וב־27 באוקטובר 1933 ביפו¹⁰⁴ וכירושלים וגם בערים אחרות (למשל, חיפה). לדבריו, החוברת פורסמה כדי לספק את העניין הציבורי בתמונות מסוג זה. החוברת פורסמה באנגלית כדי שגם אנשים זרים ייחשפו לעמדה הפלסטינית ו"יבינו לצד מי עומד הצדק" (שם). זהו האלבום הראשון מסוגו שנתקלתי בו, והוא מאיר את האופן שבו יחידים עשו שימוש בצילום לצרכי התעמולה הפלסטינית. הדימויים שנבחרו – לפעמים פוטומונטאז' – והקסטים הנלווים להם מתארים את הנרטיב הפלסטיני, כפי שמיעטו לפרסמו עד אז.

לקראת סוף שנות ה־40, בעיקר עם התעצמות הסכסוך היהודי-פלסטיני, התגבשה גם מודעותם ומחויבותם הפוליטית של צלמים בודדים, דוגמת ריסס, עלי זערור והצלם הארמני תושב יפו הרנאט נאקשיאן. גם אם הם פעלו בצורה עצמאית ולא מאורגנת, עבודתם התמקדה בתייעוד הסכסוך בין שני העמים. מודעות זו צמחה בד בבד עם ראשיתו של הפוטו־ורנליזם הפלסטיני ולצד התפתחותו של הפוטו־ורנליזם בישראל ובעולם. שלא במקרה, עלי זערור (שאיחד לו דיון נפרד בהמשך) וח'ליל ריסס החלו לפעול כאשר המאבק הפלסטיני התחדד והגיע לשיאו (סלע 2000). שניהם היו בחורים צעירים, שבחרו במצלמה כנשק ותיעדו את הקרב שבחרה האומה הפלסטינית לנהל בסיוע מדינות ערב השכנות. שניהם היו אנשים סוערים, הרפתקנים, אמיצים, שלא חששו להסתופף בצל המלחמה. ריסס נלווה ללוחמים הפלסטינים ולהנהגה הפלסטינית וצילם בעיקר את הקרבות של התושבים המקומיים באזור ירושלים והרי ירושלים. לעומתו, זערור נלווה לליגיון הירדני, צילם את הקרבות, אך בעיקר את תוצאות המלחמה בקרב על העיר העתיקה – הרוגים, הרס, שבויים, פליטים ואת הטקסים והדיונים על הסכם הפסקת האש.¹⁰⁵ שניהם, כמו הצלמים היהודיים המוסדיים, התעלמו מהנרטיב של האחר והתמקדו

¹⁰³ תיאודור סארוף 1907–1977, חי ביפו, נפטר בביירות.

¹⁰⁴ ראו גם את העיתון פּלֶסְטִין מס' 12 מנובמבר 1933, שעשה שימוש בחצלומים לתיאור המהומות ביפו.

¹⁰⁵ הוא מזכיר במידה רבה את הצלם הבריטי רוג'ר פנטון (Fenton), צלם המלחמה הרשמי

בתיעוד הנרטיב של בני עמם. אפשר לומר כי ראשית הפוטו־ורנליוס הפלסטיני חופף במידה רבה את ההתנגדות הפלסטינית, כיוון שמטבע הדברים, הצלמים שפעלו בשנות ה-40 תיעדו את "החומרים החמים" של התקופה, קרי המאבק הפלסטיני.

צלמים לא ידועים

תצלומים נוספים המתארים את המאבק הפלסטיני, שיכלו להיות מצולמים בידי צלם פלסטיני (או צלם זר¹⁰⁶) נמצאים בארכיונים ישראלים, אבל עד כה לא היה אפשר לזהות מי הצלם. המאפיין המרכזי שלהם – תיעוד ההתנגדות הפלסטינית: באימונים, בפעולה, בתצלומי דיוקן, תוצאות ההרס של "הכנופיות" הערביות, הרוגים ועוד. התמונות הן מאזורים שונים ברחבי הארץ – ירושלים, יפו, רמאללה, קלקיליה, אלליד (לוד) – והם צולמו בין השנים 1933-1948. כמו כן קיימים תצלומים של צלמים מזוהים מיפו, כמו סטודיו אלהמברה, סטודיו ונוס (של הצלם נאקשיאן) ופוטו חאמאקיאן. כל אלה מאפשרים התבוננות חזותית בממדי ההתנגדות הפלסטינית, בחיים הפלסטינים שלפני 1948 ובראשית הפוטו־ורנליוס הפלסטיני. כחוקרת של תולדות הצילום המקומי אני מנסה לעקוב שנים רבות אחר ראשית הפוטו־ורנליוס הפלסטיני (סלע 2000, סלע 2007 [2]). עניין אותי במיוחד הזמן שבו החלה המודעות הפלסטינית להיות מתורגמת לעשייה בשטח התיעוד ויחסי הציבור. עניינו אותי הרגעים שבהם החלו צלמים פלסטינים להבין את כוחה של המצלמה בתקשורת המונים, ביצירת מודעות ובהתגייסות למען הרעיון הפלסטיני. מאחר שארכיוני צילום רבים נלקחו בעיקר על-ידי חיילים יהודים, ראשית ההתנגדות הפלסטינית, החופפת את ראשית הפוטו־ורנליוס, מתועדת בצורה מקיפה דווקא בארכיונים המסמנים יותר מכול את הכיבוש.

הראשון בהיסטוריה, שצילם את תוצאותיה של מלחמת קרים מיד עם סיום הקרבות (1855).

¹⁰⁶ למשל, הצלם האנגלי ג'ון פיליפס (Phillips) נלווה לכוחות הליגיון הירדניים ואף לבש את מדיהם, וכך צילם בחופשיות יחסית, כפי שאראה בהמשך. גם הצלם ג'יימס פרינגל (Pringle) צילם בתקופה זו עבור AP ועסק בתיעוד הקול הפלסטיני. פרינגל נפטר ולכן לא היה אפשר לגבות את עדותו בנוגע לכך. חריג הוא גם הצלם היהודי צבי אורון ארושקס, שיש לו תצלומים – לא רבים אמנם – של תיעוד המאבק הפלסטיני. ייתכן שעבד עבור ההגנה (ראו הערה 12, נספח 8).

[הצלום 26]
צלם לא ידוע, "הערבים בירושלים - ילד ערבי סוחר בנשק",
לא מתוארך
ארכיון הפלמ"ח

תצלומים נוספים נמצאים בארכיונים תחת סיווגים שונים. מעניינת במיוחד קבוצת תצלומים הנושאת את הכותרת "הצילום נמצא אצל שבוי ערבי", אשר נתרמה לארכיון לתולדות ההגנה.¹⁰⁷ ר.מ. היה מפקד כיתה בפלמ"ח.¹⁰⁸ לדבריו, הוא מצא כמה תמונות בכיסו של הרוג ערבי בשער הגיא בתחילת מאי 1948 (למשל, תצלום 24, חלק שני).¹⁰⁹ "חיפשנו בכיסים לצרכי מודיעין [...] כנראה החייל התגאה בהן [בתמונות, ר.ס.] ולכן נשא אותן בכיסו". מרבית התמונות נושאות את החותמת "ריסס", והוא משער שהן מסוף 1947. דוגמה נוספת היא אלבום תצלומים מסוף התקופה העות'מנית ומלחמת העולם הראשונה המתאר את המלחמה מן הזווית התורכית. האלבום נלקח בידי חייל ישראלי שהיה בש"י מבית משפחת נשאיבי לאחר הקרב על קטמון.¹¹⁰ האלבום מרהיב ביופיו ומכיל תצלומים באיכות גבוהה, רובם של צלמי המושבה האמריקאית,¹¹¹ המתארים מראות חשובים בהיסטוריה של הארץ, של מלחה"ע הראשונה ושל היישובים שהתגוררו בהם פלסטינים לפני המלחמה: באר אלסבע (באר שבע), ירושלים, אלעריש ועזה. האלבום נתרם לארכיון על-ידי החייל זמן קצר לאחר מלחמת 1948. הארכיון פירק את האלבום וכיום ניתן לעיין בתצלומים בקלסרי הארכיון.

עלי זערור – סיפור בשני ערוצים

את התצלומים המקוריים של הצלם עלי זערור (כ-400 תצלומים כרוכים בארבעה אלבומים) ממלחמת 1948 גיליתי בארכיון צה"ל בשנת 2007. עד אז ראיתי רק את הנגטיבים המקוריים שהיו בידי המשפחה ואותם פרסמתי (סלע 2000). האלבומים היו בידי משפחת הצלם עד 1967 ולאחר מכן הגיעו לגוף ישראלי אורחי, שתרם אותם

¹⁰⁷ לעומת זאת, לפי עדות תורם התמונות הן נמצאו אצל הרוג ערבי.

¹⁰⁸ כל המידע מתוך שיחה עם ר.מ. ב-3.3.2008.

¹⁰⁹ ב-13 במאי הוא נפצע ולכן האירוע התרחש לפני כן.

¹¹⁰ למרות שזהות החייל ידועה, באתר האינטרנט של הארכיון נכתב: "נתקבל על-ידי חייל אלמוני". החייל אף קיבל אישור כניסה "תמידי" לשטח כבוש מהמושל הצבאי בדרום ירושלים למטרת "הכנסת והוצאת חפצים ומצרכים" (נספח 6).

¹¹¹ לא ידוע מי היה הצלם מבין הצלמים השונים של המושבה. אף שבחלק מהתמונות מתואר הצבא התורכי, האלבום נכלל בספר משום היותו שלל שנלקח מאחת המשפחות הפלסטיניות החשובות בירושלים, ובשל חשיבותן של התמונות.

לארכיון צה"ל. הנסיבות שבהן הגיעו האלבומים ב־1967 לגוף האזרחי אינן ברורות, והן מסופרות בשני ערוצים נפרדים. ספר זה מפגיש לראשונה בין שני הערוצים, מספר את סיפור האלבומים על גרסאותיו השונות וחושף את הפרטים המלאים על אודות האוסף והצלם. האופן שבו התעצבו שני הנרטיבים השונים של סיפור האלבומים משקף במידה רבה את אופי הסכסוך הישראלי-פלסטיני, את דרכי הכתיבה של הנרטיבים השונים שלו ואת השימוש הפוליטי שנעשה בהם היום ובעבר.

עלי זערור,¹¹² שמוצא משפחתו מהכפר ביתניה (היום אלעזריה), משפחת חקלאים ומגדלי כבשים, לא אהב את החיים בכפר וברח לירושלים. שם פגש את הצלם חנניה, שהסטודיו שלו היה ממוקם בשער יפו מחוץ לחומה, וממנו למד את רזי הצילום. בשנים 1936-1942 הוא צילם עבור הבריטים באזור ירושלים, ובין השנים 1942-1945 באזור עזה. לפי גרסת בנו, זכי זערור, כשחנניה מת ב־1944, אשתו נתנה לעלי זערור את החנות, כיוון שבני הזוג היו חשוכי ילדים.¹¹³ עלי זערור החל לעבוד עבור Associated Press ועבור Jordanian Foreign Affair Army בסביבות 1947. הוא היה הצלם של הצבא הירדני בימי חייו של המלך עבדאללה, דבר שאיפשר לו לנוע ולצלם בחופשיות.¹¹⁴ אחרי 1948 העתיק זערור את חנות הצילום שלו לתוך העיר העתיקה, שם היא נמצאת עד היום. עלי זערור החל לצלם תיירים בכנסיית הקבר אחרי 1956, ובכך המשיכו בנו זכי¹¹⁵ ונכדיו. לאחר כיבוש העיר העתיקה ב־1967 בידי הצבא הישראלי המשיך זערור לעבוד עבור AP¹¹⁶ ובצילום תיירותי. עלי זערור נפטר ב־1 באפריל 1972.

¹¹² כל המידע על עלי זערור מתוך השיחות הרבות שניהלתי עם בנו, זכי זערור, במהלך עשר השנים האחרונות.

¹¹³ העובדות על אודות חנניה אינן בהירות דיין. קבורק קאוודיאן (Kahvedjian), בנו של הצלם אילייה קאוודיאן, שהיה פעיל בירושלים משנות ה־30 ובעל סטודיו לצילום, טוען כי בסוף שנות ה־20 החל אביו לעבוד אצל חנניה וב־1940 קנה ממנו את החנות (סלע 2000, 171-172). לחנניה לא היו ילדים ולא הצלחתי לברר פרטים על כך.

¹¹⁴ לאחר שעבדאללה נרצח וחוסיין הוכתר כמלך ירדן ב־1952, הוא מיעט לעבוד עימם.

¹¹⁵ זכי, יליד 1940, מעיד כי הוא צילם בכנסייה תיירים ועבד בסטודיו בין השנים 1956-2000. זכי מספר על הקשר הטוב שהיה לאביו עם משה דיין.

¹¹⁶ לא מצאתי לכך סימוכין.

את זכי זערוור מאל־עזורייה פגשתי לראשונה לפני כעשר שנים, עת ערכתי את המחקר לקראת התערוכה והספר צילום בפלסטין/ארץ־ישראל בשנות השלושים והארבעים (סלע 2000). באמצעות זכי זערוור התודעתי לעבודתו של אביו הצלם עלי זערוור, שפעל בעיקר בסביבות ירושלים. זכי סיפר לי על פועלו של אביו ועל קיומם של 400 נגטיבים ממלחמת 1948 באזור ירושלים, שמאוחרים בירדן. לפני שנתיים עיינתי בארכיון זה"ל בתיקים שנשאו את הכותרת "ירושלים" וסווגו כ"מקורות ערביים"¹¹⁷. באלבומים היו תצלומים רבים, ביניהם כאלה של זערוור שפרסמתי בספר (סלע 2000). בחינה מדוקדקת של התצלומים לימדה אותי שמדובר ברפרודוקציות. בסופו של תהליך, ב־2007¹¹⁸, התגלתה הקופסה שנשאה את הכותרת המוטבעת "ירושלים". בתוכה היו מונחים ארבעה אלבומים בכריכת בד ובתוכם התצלומים המקוריים¹¹⁹ של עלי זערוור. התצלומים, בגודל 8×13 ס"מ, נשאו את החותמת של זערוור וחפפו במידה רבה את הנגטיבים הנמצאים בידי זכי זערוור. ההתרגשות היתה עצומה וגררה בחינה מדוקדקת של האלבומים. האלבומים שבארכיון נערכו כנראה מחדש בידי עובד הארכיון, במספור מחודש.¹²⁰ התצלומים פורקו, ככל הנראה, מהאלבום המקורי שהכין עלי זערוור. שכן, הכותרת "ירושלים" אשר הוטלה לתוך הקופסה החדשה נראית כאילו נלקחה מאלבום ישן.¹²¹ בחינת ספר ארכיון זה"ל

¹¹⁷ במסגרת ליווי אקדמי לסרט ג'רוזלם, ירושלים, אלקודס (לירן עצמור 2008). ההגבלה על התצלומים הוטרה ב־2002 בעקבות חוות הדעת של היועץ המשפטי של מערכת הביטחון.

¹¹⁸ בעקבות גילוי הרפרודוקציות פניתי למנהלת ארכיון הצילום, גב' שירלי ראובני, וביקשתי אותה לבדוק האם התצלומים המקוריים, שמהם הוכנו הרפרודוקציות, נמצאים בארכיון כפי שחשדתי. ראובני מסרה שלא ידוע לה על תצלומים שכאלה וכי במהלך עבודתה בארכיון לא נתקלה בהם. מאחר שהיה ברור לי כי תצלומים מקוריים אכן צריכים להיות בארכיון, ביקשתי מראובני לבדוק שוב את הנושא, ובסופו של דבר היא מצאה קופסה מאובקת הנושאת את הכותרת המודבקת והמוטבעת "ירושלים" של זערוור.

¹¹⁹ למעט אלה שצונזרו על־ידי הארכיון והעיון בהם נמנע.

¹²⁰ המספור בגב התצלומים זהה למספור של הנגטיבים אצל זערוור ושונה מהמספור שנתנו אנשי הארכיון בתחית התמונה.

¹²¹ לטענת זכי זערוור, האלבומים המקוריים היו בשחור. לצידם היו דפי הסבר מודפסים במכונת כתיבה, שאבדו ברובם.

מגלה כי ב־1977 התקבלו האלבומים בתרומה מהקרן לירושלים.¹²² אחת השאלות היא כיצד הגיעו האלבומים לידי הקרן לירושלים. במהלך השנים שמעתי שתי גרסאות על אודות אופן היעלמותם של האלבומים מבית המשפחה במלחמת ששת הימים. לפי הגרסה הראשונה, בן משפחת זערור נתן אותם במתנה לחבר בטלביה, וזה, ככל הנראה, מסרם לקרן לירושלים. לפי הגרסה השנייה, הצבא או מי מחייליו ידעו כנראה על קיומם של האלבומים, לקחו אותם בזמן מלחמת ששת הימים ותרמו אותם לקרן לירושלים.¹²³

30 שנה, מאז 1977, שכבו האלבומים בארכיון צה"ל והעלו אבק, מבלי שיפורסמו או שיאותרו בעליהם.¹²⁴ 30 שנה חיכה נתח מההיסטוריה הפלסטינית של 1948 בארכיון הצבא, אילם ונתון לצנזורה ולחקוי המחמירים של הארכיון. רק ב־2002 נפתחו האלבומים לעיון, וגם אז תחת מגבלות, למשל, תוך צנזורה של תצלומי הרוגים. יתרה מכך, האלבומים מקוטלגים בקטגוריה של "מקורות ערביים" ונושאים את התווית של ה"אחר". האוסף נסגר לעיון ב־2007, עת "גילו" אנשי ארכיון צה"ל מי הם בעלי, והחליטו, באקט תקדימי, להחזיר את האוסף למשפחת זערור. סיפור האוסף הוא רק סיפור אחד מיני רבים של אוצרות תרבות פלסטיניים הנמצאים בארכיונים ישראליים ומלמדים על האופן שבו התרבות הישראלית מעכבת את רישום ההיסטוריה הפלסטינית, ובכללה ההיסטוריה החזותית.

תצלומים רבים של זערור צולמו בירושלים בתקופה שבין דצמבר 1947 לדצמבר 1948.

¹²² הקרן העבירה לארכיון באותה תקופה (אפריל 1977) עוד תצלומים של פלסטינים, למשל, של ההתנגשות האומית ביפו ב־1933. תצלומים אלה סווגו, כאמור לעיל, בכותרת "קרן לירושלים, מקורות ערביים".

¹²³ לא ברור מה היה המניע לשינוי בגרסאות והאם קיימת גרסה אחרת.

¹²⁴ עם זאת, מישהו מהארכיון ניסה בעבר לחקור על אודותם. ככל הנראה, בשנות ה־70 וראשית שנות ה־80 ניתנו האלבומים לבחינה של אנשים שלחמו ב־1948 בעיר העתיקה בירושלים, כדי שהם ישלימו את המידע החסר. שכן, רק חלק קטן מהרשימה הקטלוגית שהכין זערור שרד. היו מקרים שבהם אנשים כתבו בעט על התמונות, הוסיפו פתקים מתחת לתמונות או תיקנו בעט רשימות ידניות שמישהו כתב (החתימות נשאו את השם דב שטייגר [ז"ל] [לימים דב שיאון, בעלה של יעל דיין], שם פרטי: אריה, או ראשי תיבות: מ.ט.). הרישום המקורי, התוספות וההערות הועתקו על־ידי והם יפורסמו בעתיד.

המערכה על ירושלים היתה הממושכת ביותר במלחמת 1948. היא החלה שלושה ימים אחרי החלטת החלוקה, בשריפת המרכז המסחרי היהודי מול שער יפו ב־2 בדצמבר 1947, ונסתיימה בבוקר 1 בדצמבר 1948, עם היכנסו של הסכם "הפסקת האש הכנה" (יזרעאל 1991, 11). הערבים העניקו חשיבות רבה לירושלים וראו בה את זירת המאבק המרכזית. לכן, כבר בחודשים הראשונים, הם החלו לרכז בעיר כוחות רבים מהארץ – רובם מהר חברון, ומאמצות ערב האחרות – בעיקר של לוחמי הליגיון. תצלומים רבים בספר מתארים את המאבק של הפלסטינים ושל הליגיון הערבי בקרבות באזור ירושלים. הייחוד של עבודתו של זעורו הוא בכך שהיא מאפשרת לראשונה לראות את תיעוד הקרב על העיר העתיקה בירושלים (ובעיקר סביב הרובע היהודי) וההתרחשויות סביבו במלחמת 1948 מנקודת המבט של הירדנים. עד היום, הקרב על ירושלים מוכר משני סוגי תיעוד: האחד, תיעוד בזמן אמת של הצלם הוולשי ג'ון פיליפס (ראו להלן), והאחר – שחזור הקרב על העיר העתיקה בירושלים המתואר על־ידי ג'ק פדואה (Padwa) בסרט גבעה 24 אינה עונה, שהופק בסיוע צה"ל ב־1955. שניהם מתארים את הנרטיב הישראלי. התצלומים של זעורו חושפים תיעוד נוסף של התקופה מתוך עמדה חדשה.

ג'ון פיליפס, צלם העיתון *Time-Life*, נלווה במאי 1948 לכוחות הליגיון הערבי שעליהם פיקד עבדאללה אלחל בעיר העתיקה (תחת פיקודו הבכיר של מפקד הליגיון הערבי, הגנרל הבריטי גלאב פשה)¹²⁵ במלחמה על העיר המזרחית ובעיקר על הרובע היהודי בעיר העתיקה, שהיה נצור והתבצרו בו לוחמים יהודים.¹²⁶ ירושלים עמדה בראש מעייניו

¹²⁵ במהלך מלחמת 1948 הוא פיקד על הליגיון והשתלט על הגדה המערבית ועל מזרח ירושלים בקרבות מול ההגנה ומול צה"ל. "הצלחה זו, פרי ההכנה הצבאית היעילה שעליה ניצח ופיקודו האישי היעיל, חוללה שינוי קיצוני, גיאוגרפי ודמוגרפי בממלכת ירדן. לגבי מדינות האזור ועמיהן נודעו לה תוצאות מרחיקות לכת במהלך שני העשורים הבאים, ומכמה בחינות חשובות גם מעבר להם" (מוריס 2006, 12). כמו כן היה לו תפקיד מכריע בעיצוב ירדן המודרנית והסכסוך הישראלי-ערבי (שם). עוד על גלאב פשה, ראו: שם.

¹²⁶ בערב 13 במאי עזבו הבריטים את העיר העתיקה והחלו קרבות אינטנסיביים בין הלוחמים שהגנו על הרובע היהודי לכוחות הערביים שהקיפו אותו. לביל 18–19 במאי פרץ כוח מחטיבת "הראל" לרובע היהודי דרך שער ציון. הם הביאו לרובע, שהיה נצור, אספקה רפואית, תחמושת ותגבורת. כוונתם היתה לנסות ולכבוש את כל העיר העתיקה.

של המלך עבדאללה. פעולת ההגנה בכיבוש העיר העתיקה ("מבצע שפיפון") וההתקפות של האורך קו התפר שבין מזרח העיר למערבה בימים 14-18 במאי ("מבצע קלשון") האיזו במלך לפעול (מוריס 2006, 159-177).¹²⁷ פיליפס סופח לליגיון משום קשריו הטובים עם

עד אז השתתפו בלחימה חיילים לא סדירים, ערבים ופולסטינים מצבא ההצלה (למשל קצינים עיראקים) ואנשי ארגון "האחים המוסלמים". ב-19 במאי החל להתקדם צבא הליגיון הערבי לכיוון ירושלים וחבר לכוחות הבלתי סדירים ולאנשי הליגיון, שאיישו את חומות העיר העתיקה. כעשרה ימים נמשכה הלחימה. בין ה-19 במאי ל-28 במאי הדפו הליגיונרים את כל הניסיונות היהודיים להבקיע את החומות ובהדרגה, בהתקדמם מבית לבית, סגרו על הרובע היהודי והכריעו את המערכה. ב-28 במאי נכנעו הלוחמים הישראלים וחתמו על כתב כניעה. מרבית הלוחמים נלקחו בשבי, והחושבים, עם חלק מהפצועים, פונו לירושלים החדשה. הרובע היהודי היה נתון במצור כשישה חודשים. היה זה מצור בתוך מצור, שכן ירושלים החדשה, "העורף של הרובע", היתה גם היא תחת מצור (המידע מתוך פיליפס 1976-1977, 16, 22; ארנוולד 2004, 173-242; ארנוולד 1993, 23 ומוריס 2006, 169-171).

בנוסף לכך, גלאב פשה עשה זאת בעיקר נוכח שיקולים אסטרטגיים: "דומה כי מכוח שיקולים אסטרטגיים נכוחים עמד פשה עוד לפני תחילת הפלישה על חשיבותה האסטרטגית המכרעת של העיר, ובוודאי תפס זאת לאחר שחצה את הירדן, שהרי ירושלים היא בבירור צומת התקשורת העיקרי של הגדה המערבית בשל מיקומה בלב מערכת הצירים העיקריים שכם-רמאללה-בית-לחם-חברון ותל-אביב-יריחו. שליטה ערבית בעיר, או לפחות במזרחה, היא ערובה לקיום רצף בין החלק הצפוני והחלק הדרומי של הגדה המערבית ולחסימת הגישה הנוחה ביותר לכוחות היהודיים אל יריחו ואל בקעת הירדן. ואילו כיבוש מזרח ירושלים בידי הגנה/צה"ל פירושו ניתוק הכוחות הערביים שבאזור רמאללה-שכם מאלה שבאזור בית-לחם-חברון, חד וחלק [...] כיבוש זה [...] ינתק את הצירים העיקריים המקשרים את בסיס הליגיון בעבר הירדן מיחידותיו הפרוסות סביב הגדה המערבית – ומכוח זה ייאלצם לסגת חזרה אל מעבר לנהר או יוליך לכיתורן ולהשמדתן בתוך ארץ-ישראל [...] כיבוש מזרח ירושלים והחזקה בה היו חיוניים לאבטחת אחיזתו של הליגיון ביהודה ושומרון" (מוריס 2006, 168-169). למרות הבנתו זאת, מוריס מתאר כיצד פשה לא שש להיכנס לקרב בירושלים וכיצד דחה ככל שיכול את הפלישה שהורה לו לבצע המלך עבדאללה (מוריס 2006, 153-213, ארנוולד 2004, 201-202). גם רב-סרן דב שיאון תיאר את הלחימה

המלך עבדאללה ולבש את מדי הליגיון. "בפעם הראשונה מאז פברואר לא הייתי צריך לחשוש שאיזה מוסלמי רדוף־פחדים ינסה לעשות בי ליניץ' כל אימת שאגע במצלמתי. הייתי במדי הליגיון והאוכלוסים נהגו בי כבוד שכן חשבוני לקצין בריטי בצבא הערבי" (פיליפס 1976-1977, 16). עובדה זו איפשרה לו לתעד את הקרבות מתוך ניידות גדולה, בחופשיות וללא חשש, ומתוך העמדה של הליגיון. למרות זאת, ובניגוד לגנרל גלאב פשה הבריטי שפיקד על כוחות הליגיון הירדני ונתפס כפרו־ערבי, בחר פיליפס להזדהות עם הצד היהודי. את בחירתו להזדהות עם הלוחמים הנצורים ברובע היהודי הוא מסביר בהקדמה לספר הרצון לחיים: "שנות בחרותי באלג'יריה לימדוני מה פירושה של השתייכות לקבוצת מיעוט. בבית הספר התיכון מוסטפה באלג'יר נוכחתי לדעת [...] מה גדולה בדידותו ומה עמוקה תחושת אין האונים של יחיד מוקף המון עוין [...] התוצאה היתה אהדה למיעוטים לכל חיי" (פיליפס 1977, 10).¹²⁸ ב־21 בספטמבר 1976 נפתחה במוזיאון ישראל בירושלים התערוכה של ג'ון פיליפס הרצון לחיים. התערוכה התקיימה ביוזמתו של טדי קולק ובתמיכת הקרן לירושלים. הדימויים שנבחרו והטקסט שהצמיד להם פיליפס בתערוכה ובספר הנלווה לה, הרצון לחיים, ביטאו אהדה גלויה לצד הציוני.

לעומת פיליפס, עלי וערור היה הצלם הרשמי של הצבא ושל המלך הירדני. כמו פיליפס, גם הוא לבש את מדי הצבא הירדני ובכך התאפשרה לו גישה למערכה שהתחוללה

בירושלים וטען כי הליגיון נגרר לקרבות שם בעקבות המתקפות של הישראלים. לדבריו, הליגיון פלש רק כדי לתפוס את השטחים במרכז הארץ שהוקצו לערבים בהתאם לתוכנית החלוקה. הוא סבר שיש להשיג שביחת נשק בירושלים ולהשאירה אזור מפורז. הוא קיווה כי עד 17 במאי ועדת ההפוגה תצליח להשיג שקט בעיר ותפתור אותו מהסתבכות בקרבות בשטח בנוי (מוריס 2006, 174).

128 את ההקדמה לספר הוא פותח בעובדה "שאנשים מניחים כדבר מובן מאליו שאני יהודי, שהרי העליתי במצלמתי 'תמונות אוהדות כל־כך'" (פיליפס 1976-1977, 10). לדבריו, אף צלם יהודי לא יכול לצלם תמונות אלה, שכן הוא היה משלם על כך בחייו. "עובדת היותי אנגלו־סקסי לבן ופרוטסטנטי גם היא לא עמדה לי. עלה בידי לצלם את התמונות הנכללות בספר זה רק משום שהסתובבתי במדי הליגיון הערבי [...] ידעתי שתצלומי על אודות סבלו של הרובע היהודי, אם יתפסו, יושלכו מייד לסל־האשפה. בזאת לא רצייתי והחלטתי להבריחם מחוץ למזרח התיכון. היה בכך סיכון, אך החלטתי לנסות את מזלי" (שם).

בין הליגיון הירדני להגנה ולצה"ל. פיליפס וזערור צילמו את האירועים באותן שעות מכריעות, ופעמים רבות הדימויים שלהם זהים או דומים מאוד. ככל הנראה, הם הכירו זה את זה,¹²⁹ עובדה שלא מנעה מהם לייצר עמדות שונות. פיליפס, שאהר כאמור את הצד היהודי אף שפעל בחסות הירדנים ומתוכם, צילם את הערבים בוזים את בתי היהודים, את התמונה המפורסמת של זעקת הילדה היהודייה, את זוועות הפצועים היהודים, את חוסר האונים בצד היהודי ועוד. זערור, לעומתו, שהיה פלסטיני וצילם עבור הירדנים, לא חשש לחשוף את נוקי המלחמה שחווה הצד הפלסטיני, ובכללם תצלומי גופות והתעללות בגופות (תצלומים שצונזרו על ידי ארכיון צה"ל), את הפליטים ואת המאבק הפלסטיני. בתערוכה הרצון לחיים, הוצגו כאמור תצלומיו של פיליפס מהקרבות ברובע היהודי בעיר העתיקה ב־1948 ולצידם תמונות הרובע היהודי המחודש ותצלומים של האנשים שהופיעו בתמונות מ־1948 לאחר שאותרו וצולמו מחדש. בתקופה זו לא פירסמו אנשי הקרן לירושלים כי בידם תצלומים מאותם קרבות עצמם, שצולמו מבעד למבטו של הצלם הפלסטיני עלי זערור. כמה חודשים לאחר מכן העבירו אנשי הקרן את האלבומים לארכיון צה"ל.¹³⁰

¹²⁹ לזערור יש תצלום שבו מופיע פיליפס.

¹³⁰ בשיחת שקיימתי עם אנשי הקרן בינואר־פברואר 2008 ובתכתובת מאוגוסט 2009, הם טענו כי אין להם מידע בנוגע להיסטוריה של האלבומים של זערור – כיצד הם הגיעו לידם, מדוע החליטו למסור אותם לארכיון צה"ל זמן קצר לאחר התערוכה של פיליפס, מדוע לא הציגו תצלומים מן האלבומים של זערור לצד העבודות של פיליפס וכדומה.

צילום של האחר - מסמך צבאי או נכס היסטורי־תרבותי?

בשני העשורים האחרונים החלו, כאמור, חוקרים פלסטינים לגלות עניין בייצוג החזותי של העבר למטרות פוליטיות, אידיאולוגיות ולאומיות. הם מאתרים תצלומים בארכיונים היסטוריים של יחידים ושל מוסדות, של צלמים ושל גופים פלסטיניים, ערביים וישראליים, לצורך בניית ההיסטוריה החזותית החסרה של עמם ולצורכי חינוך ויחסי ציבור (סלע 2008).¹³¹ מגמה זו, שהחלה באמצע שנות ה-80 של המאה ה-20, ממשיכה במידה רבה את כתיבת ההיסטוריוגרפיה הפלסטינית הלא רשמית, שנעשתה בעיקר על-ידי משפטנים, עיתונאים ומורים, ואשר יצרה נרטיב חלופי לנרטיב הציוני ולנרטיב הבריטי (Khalidi 1981). מחקרים שפורסמו עד שנות ה-70 של המאה ה-20 (רובם במחצית הראשונה של המאה) על הערים ועל הכפרים הפלסטיניים, תרמו תרומה חשובה ליצירת נרטיב פלסטיני בעל מאפיינים לאומיים ולעיצוב הזהות הפלסטינית. המגמה שרווחת בשני העשורים האחרונים בקרב חוקרים פלסטינים של כתיבת ההיסטוריה הפלסטינית באמצעות תצלומי סטילס משלימה את החסר הפלסטיני בכתיבת העבר ובבניית דימויים קולקטיביים מכוננים בסיוע דימויים חזותיים.¹³²

החוקרים הפלסטינים מחפשים דימויים המתארים את ההיסטוריה של העם הפלסטיני ואת הקשר רב השנים שלו לאדמה ולמקום, ואשר מציגים אלטרנטיבה להיסטוריה הציונית (הכתובה והחזותית), שהתכחשה לקיומם של הפלסטינים בארץ ולטרגדיה שעברו במלחמת 1948. בהכללה אפשר לומר כי רוב הספרים/המחקרים מדגימים כיצד השדה החזותי מגויס לכתיבת הזיכרון והסיפר הפלסטיניים ולצריבתם בתודעה הקולקטיבית, ועל כן חשיבותם אינה רק היסטורית או תרבותית. חשוב לציין כי מרביתם נכתבים בשפות לועזיות או מתורגמים לשפות אלה והם מופנים גם לקהל שאינו ערבי כדי שייחשף לנרטיב הפלסטיני ויתמוך בו (סלע 2008). מגמה זו מזכירה את השימוש הנרחב שעשתה התעמולה הציונית

¹³¹ קדם לכך מחקר מראשית שנות ה-80 של שרה גרהם-בראון (Graham-Brown), חוקרת שאינה פלסטינית, שעסק בהיסטוריה המצולמת של האוכלוסייה הפלסטינית בשנים 1880-1946 והעלה לדיון סוגיות פוליטיות שונות. ביניהן, השינויים החברתיים והכלכליים של האוכלוסייה הפלסטינית בעקבות המעורבות האירופית הגוברת והולכת במזרח התיכון בשנים הנדונות (Graham-Brown 1980).

¹³² מגמה זו ניכרת גם באחרי אינטרנט פלסטיניים, העוסקים באיסוף תצלומים לשם בניית הנרטיב ההיסטורי החסר, ובהם האתר של Arab Image Foundation המציג דימויים מפלסטין ומכל ארצות ערב <http://www.fai.org.lb>.

מסוף שנות ה-20 עד ראשית שנות ה-70 של המאה ה-20 בדימויים צילומיים כדי לבנות את השקפת העולם הציונית, לתמוך בה, לבססה, לשווקה ולייצר אהדה לרעיון הציוני בקרב מדינות העולם המערבי (סלע 2000). למערכות התרבותיות חשיבות בכינון תודעה ומודעות לאומית והן תורמות באופנים שונים לגיבוש הזהות הלאומית ומכוננות תשתית ללכידותה של חברה לאומית. בשני העשורים האחרונים החל תהליך של גיוס המחקר ההיסטורי בשטח הצילום לטובת המאבק הלאומי הפלסטיני, ועבודתם של חוקרים אלה נטועה עמוק בסכסוך ובהשלכותיו הפוליטיות והלאומיות.

מלחמת 1948 זרעה הרס בישות הפלסטינית ובתרבותה. ארכיונים פלסטיניים רבים נעלמו או הושמדו, כתוצאה מההשלכות של המלחמה, או שהם נלקחו שולל/נבזזו במהלך המלחמה. המידע הצילומי על אודות הפלסטינים והמידע הצילומי של פלסטינים בארכיונים הצבאיים בישראל, כפי שהוא מוצג בספר, חושף חלק מן המידע שאבד. יתרה מכך, התצלומים בספר אף מרכזים מידע נוסף על אודות הפלסטינים, שנאסף על-ידי המודיעין של היישוב/ המודיעין הישראלי, אבל בכוחו לשנות את תפקודו בהתאם להקשרים המשתנים ולהשלים פרקים בהיסטוריה הפלסטינית החסרה. מרבית מהחומרים המצויים בארכיונים הצבאיים הישראליים נלקחו, אמנם, למטרות צבאיות, אבל במהלך השנים הפכו למסמכים בעלי חשיבות היסטורית ותרבותית. יותר מכול, הם מעידים על הפוטנציאל התרבותי, ההיסטורי והמחקרי הרב הקיים בארכיונים הצבאיים בישראל.

לכל המערכות המוסדיות שדנתי בהן בשנים האחרונות, כמו למערכות שאני דנה בהן בספר הנוכחי, תפקיד משמעותי במישטור הצילום, בארגונו ובסידורו לפי כללים וקודים נוקשים. מערכות אלה מושתתות על-פי-רוב על היבטים דכאניים ומכפיות את הצילום לתועלת מוסדית. כל המחקרים שאני עוסקת בהם בשנים האחרונות (סלע 2000, סלע 2006 וסלע 2007) דנים בתפקוד של הצילום בישראל כמכשיר להעברת אידיאולוגיה ובאופן שהוא ניזון מפרקטיקות חברתיות, כלכליות, פוליטיות ואידיאולוגיות. מחקרים אלה מצביעים, כיצד הצילום משמש כמכשיר בידי בעלי השררה ומייצר עמדות, תכנים והשקפות עולם בשרות הממסד. בהכללה אפשר לומר כי כל המחקרים דנים בתהליכים המטעינים תצלומים במשמעות ואשר נקבעים על-ידי מנגנוני הכוח. הם מתארים כיצד גופים ממסדיים כופים את פרשנותם ואת השקפת עולמם על התצלומים ועל השימוש בהם. הם חושפים את האסטרטגיות המלוות את פעילותם של גופים אלה ביצירת תמונת העולם הנחשפת במרחב הציבורי וכייצור

[תצלום 27]

אברהם ורד, "פעולת הגמול, מבצע שומרון, צנחנים אוספים מסמכים בקלקיליה",
ליל ה-10-11 באוקטובר, 1956
ארכיון צה"ל ומערכת הביטחון

נרטיבים המושתתים על היבטים אידיאולוגיים. הצילום כמכשיר בידי כוחות חיצוניים גדולים אף פעם אינו ניטרלי והוא קשור לסוג של שיח שמטעין אותו במשמעות. הצילום הוא לבנה אחת בתוך מבנה גדול יותר, חלק ממערכת רחבה של יצירת משמעות שכופים התרבות, ההיסטוריה, השפה וכדומה, ולכן צריך לבחון אותו ביחס לשימוש שעושים בו (Solomon-Godeaou 1991).

בספר לעיון הציבור מתוארים גם מקרים רבים שבהם הפרשנות, ההקשר והטקסטים המלווים את התצלום והשימוש שנעשה בו רחוקים מנסיבות היווצרותו ומותאמים לצרכי המשתמש. מקרים אלה מחזקים את התהליך המתואר בספר צילום בפלסטין/ארץ-ישראל בשנות השלושים והארבעים (סלע 2000), העוסק בגופים המוסדיים היהודיים הטרומ-מדינתיים שעשו שימוש בצילום וביקשו להדגיש, בין היתר, את יחסי השכונות הנאורים של היהודים עם האוכלוסייה הפלסטינית ואת שיתוף הפעולה עם הפלסטינים. דבר זה נעשה תוך התעלמות מהשאלות המוסריות שעוררה ההתיישבות היהודית בארץ, שכבר היתה מיושבת בפלסטינים. התצלומים המועטים שנראים בהם פלסטינים ואשר שימשו לצרכי התעמולה הציונית לפני הקמת מדינת ישראל הדגישו את היחסים הטובים של היהודים עם האוכלוסייה הפלסטינית והציגו את הפלסטינים כמקדמים בברכה את ההתיישבות היהודית, תוך התעלמות מההתנגדות הפלסטינית ומהמתואר בתצלום (סלע 2000, 23-37). הספר לעיון הציבור, שעוסק במחקר התצלומים ובסב-טקסט שלהם ובמחקר הארכיונים ו"אחורי הקלעים" שלהם, מחלץ מידע המספק תובנות חדשות על אודות התצלום וייצוגו. מידע זה, הנוכח בשולי הארכיון ובשולי התודעה, מאפשר ללמוד על הנסיבות שבהן נלקח התצלום, על השימוש שנעשה בתצלום או על האסטרטגיות שמפעיל הארכיון ביחס אליו. הפקעת התצלום משימוש האידיאולוגי הצר יאפשר לפרק את מנגנוני הוויסות שנכפו עליו וכלאו אותו בהקשר מסוים.

שליטתם של הארכיונים הצבאיים בישראל באוצרות התרבות הפלסטיניים אינה, אם כן, רק עניין פלסטיני אלא קשורה קשר ישיר בדפוסי פעולה, בנורמות ובהשקפת עולם, העומדים בבסיס המוסדות הישראליים. היא משקפת את אופן תפקודם של מוקדי הכוח המוסדיים בישראל ואת שליטתם בנושאים אזרחיים ואחרים. אופני פעולתם של מוקדי הכוח האלה מלמדים אף על החברה הישראלית בכללותה, ועל הפנמתה את הקודים שעליהם מושתתת פעילות הארכיונים. העובדה כי תצלומים רבים נלקחו כביזה על-ידי

אזרחים או חיילים, לדוגמה, מלמדת על מיסודו והשרשתו של הכוח בחברה ועל ההפנמה של הקודים של המערכות הצבאיות בקרב האוכלוסייה האזרחית.¹³³

הספר צילום בפלסטין/ארץ־ישראל בשנות השלושים והארבעים (סלע 2000) וקטלוג התערוכה שישה ימים ועוד ארבעים שנה (סלע 2007) הראו כיצד אנשים מאמצים את הקודים הממסדיים ומפנימים אותם וכיצד הם ממשטרים את עצמם תוך הפנמת הנורמות השליטות. הספר מתאר כיצד הצילום הציוני בשנות ה־30 וה־40 של המאה ה־20 עוצב ונשלט בידי המערכות הממסדיות הטרום־מדינתיות וכיצד הן התוו את תכניו המרכזיים. הרעיונות האידיאולוגיים (היהודי החדש, כיבוש השממה, גאולת הארץ, הזדהות עם הרעיון הציוני, אידיאליזציה של ההגשמה הציונית, התכחשות לאחר וכדומה) לבשו ביטוי חזותי בכמה דפוסים שחזרו על עצמם ואפיינו את הצילום הציוני. עיון באלבומים משפחתיים רבים עד שנות ה־70 מלמד כי מוטיבים אלה קיימים גם באלבומים פרטיים וכי המאפיינים המרכזיים של הצילום הציוני חלחלו גם לרשות הפרט. אנשים אימצו את ההיבטים המרכזיים של סוג הצילום שהופץ בהרחבה במרחב הציבורי ואת תכניו כאילו היו טבעיים להם וקבלו, גם אם בצורה לא מודעת, את הכח שהופעל עליהם. יתרה מכך, גם מרבית הצלמים שפעלו בתקופה התגייסו למען הרעיון הציוני ונכנעו לתכתיבי המוסדות. הם הרגישו חלק מעשייה גדולה ורבת חשיבות ובהרו לוותר על ביטוי אישי לטובת העשייה הציונית. גם הקטלוג שישה ימים ועוד ארבעים שנה מלמד כיצד מוטיבים לאומיים שהתוו גופים מוסדיים בעקבות מלחמת ששת הימים – שיכרון הכוח, הכיבוש כמוסרי וכמועיל לחברה, הזכות ההיסטורית של העם היהודי על ארץ־ישראל והתכחשות לזכויות הישות הפלסטינית – חלחלו למרחב הציבורי האזרחי ואומצו על־ידי גופים מסחריים ואנשים פרטיים.

¹³³ רבות נכתב על נושא הביזה. המקרה הידוע ביותר בהקשר של מלחמת 1948 הוא של חטיבת פלמ"ח הראל במחוז ירושלים (דרור 2005, 236–240). הצבא והממשלה ניסו למנוע תופעה זו, אולם לא הצליחו במקרים רבים (שם). ראו, למשל, "פקודות יום, חוספת לפקודת יום מס' 12 של מטה ההגנה באזור חיפה מיום 26.4.48: הוראות התנהגות לגבי האויב ורכושו: [...] אין איש רשאי להוציא רכוש מרכוש האויב בלי הרשאה מיוחדת מטעם המטה העירוני. הרכוש כולל: שלל מלחמתי ורכוש אזרחי" (את"ה 80/460/5).

במאמר שעוסק בכיזת הספרים הפלסטיניים מתאר גיש עמית כיצד נלוו הספרנים של הספרייה הלאומית במלחמת 1948 בירושלים לאנשי הצבא והוציאו מן הבתים הפלסטיניים, שיושביהם נמלטו מהם, את הספריות העשירות שהיו בהם (עמית 2006, 12-22). זהו אחד החיבורים הראשונים שעוסק באסון שהמיטה המלחמה על התרבות הפלסטינית. עמית מתאר גם את ההיגיון שעמד בבסיס פעולה זו, שנתפסה על-ידי מבצעה כשמירה "זמנית" על נכסי התרבות הפלסטינית והצלתם מאבדון. לדידם, אם אנשי הספרייה לא היו מבצעים מהלך זה, הספרים היו נפוצים לכל עבר, ואילו איסופם בידי הישראלים הביא אותם "לחוף מבטחים". בנותיו של ח'ליל אלסכאכני מספרות על מפגשן עם ספריו של אביהן, שאותן מצאו בספרייה הלאומית בירושלים לאחר מלחמת ששת הימים, כאשר התאפשר להן לבקר בה.¹³⁴ "אין לכן זכות לתבוע דבר, אמר [אחד הספרנים הבכירים, ר.ס.], שהרי כל ספר וספר לחוד, וכל הספרים גם יחד, הם רכוש נטוש. אפשר שפנינו הביעו תמיהה, ואולי גם רוגז, הן אומרות, לכן חזר והסביר שמאז 1948 הפך כל רכושם של הפלסטינים – ספרים, כמו בתים, כמו שדות, כמו כפרים וערים – לרכושה של מדינת ישראל" (הנגבי 2002, 121).

האם גם גורלם של מרבית הארכיונים לצילום נדון לגזר דין דומה? חלק מארכיוני הצילום הפלסטיניים ניצלו הודות לתושייתם של בעליהם, אך חלק גדול מהם נלקח שלל/ביזה בידי חיילים, אזרחים יהודים/ישראלים, או בידי גופים צבאיים, והגיע בסופו של דבר לארכיונים צבאיים. מרביתם, אמנם, לא נאספו בצורה יזומה כמו הספריות הפלסטיניות שמתאר עמית, אך התוצאה היתה זהה. הדיכוי של האחר באמצעות שליטה בתרבותו ובמניעת הפצתה, אי מתן נגישות אליה (ארכיון האוריינט האוס וארכיוני שלל נוספים בארכיון צה"ל) והכחשת קיומו של החומר במשך שנים, מניעת האפשרות לעיין באוצרות התרבות ולהפיצם ושליטה בנכסי התרבות מלמדת על המורכבות של הפעלת מנגנוני השליטה והדיכוי בישראל. הדיכוי אינו מתבטא רק בהפעלה פיזית של כוח צבאי בגזילת התצלומים ושימורם בארכיונים, אלא, במקרים רבים, בשליטה בזיכרון ובכתובת ההיסטוריה והמורשת של האחר, בשליטה בידע, בוויסות מה שייחשף במרחב הציבורי ובידי מי, בשלילת חופש המידע ועוד. סיפור הארכיונים הוא, לפיכך, גם סיפור הכיבוש.

¹³⁴ בשנת 1948 גלתה המשפחה למצרים. לאחר פטירת ח'ליל אלסכאכני, עברו שתי בנותיו דומיה והאלה לרמאללה. ב-1967, חודש לאחר המלחמה, הן חזרו לקטמון, לראות מה עבר עליה במהלך השנים, וכן ביקרו בספרייה הלאומית (הנגבי 2002).

[תצלום 28]

צלם לא ידוע, אירוע באצטדיון (כנראה איצטדיון באצה, כיום בלומפילד), יפו
לא מתוארך
התצלום נלקח ממשרדו של ראשיד אלחאג' איברהים
ארכיון צה"ל ומערכת הביטחון

לקיחת הארכיונים כשלל או דרכי הגעתם לידיים ישראליות; האופן שבו התרבות אוספת מידע על אודות האחר; העובדה כי התרבות הישראלית הכובשת היא זו שמשמרת גם חלקים בהיסטוריוגרפיה הפלסטינית-החזותית והאחרת; האופן שבו הוזהות, שהיא תלוית תרבות, מורשת והיסטוריה, תלויה בבעל הכוח – כל אלה מספרים סיפור של שליטה ושל כיבוש. השליטה אינה מתחוללת אפוא רק במרחב הגיאוגרפי אלא גם במרחבי התודעה, הוזהות, הזיכרון, התרבות וההיסטוריה.

ביבליוגרפיה

- אייל, גיל, 2005. "מתחת למסכת הערבי: החוויה של המזרח בתקופת היישוב". הסרת הקסם מן המזרח. ישראל: מכון ון-ליר והוצאת הקיבוץ המאוחד.
- אמיחי, יוסי, 1998. "המיעוט הערבי בישראל: שנות הממשל הצבאי, 1948-1966". עצמאות 50 השנים הראשונות. ירושלים: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל.
- ארנוולד, משה, 1993. "נפילת הרובע היהודי בירושלים העתיקה בתש"ח". כנס החוקרים השלישי לתולדות כח המגן. ישראל: המרכז לתולדות כח המגן "ההגנה" ע"ש ישראל גלילי.
- ---, 2004. מצור בתוך מצור, הרובע היהודי בירושלים העתיקה במלחמת העצמאות. ישראל: מכון בן-גוריון ומשרד הביטחון והוצאה לאור.
- בירגר, הלל, 1978 [1945]. טופוגרפיה. ישראל: הוצאת הקיבוץ המאוחד ומשרד הביטחון.
- גולן, ארנון, 1992. "תפיסת קרקע ערבית על-ידי יישובים יהודיים במלחמת העצמאות". קתדרה 63 (אפריל).
- גורן, תמיר, 2006. חיפה הערבית בתש"ח. תל-אביב: מכון בן-גוריון ומשרד הביטחון והוצאה לאור.
- גלבר, יואב, 1992. שורשי החבצלת, המודיעין ביישוב, 1918-1947. ישראל: משרד הביטחון והוצאה לאור.
- גרוסמן, דויד, 1987. הזמן הצהוב. תל-אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד.
- ---, 1992. נוכחים נפקדים. ישראל: הספריה החדשה, הוצאת הקיבוץ המאוחד.
- דנין, עזרא ושמועוני, יעקב, 1981 [1944]. תעודות ודמויות, מגנזי הכנופיות הערביות במאורעות 1936-1939. ירושלים: הוצאת מאגנס, האוניברסיטה העברית.
- דקל, אפרים, 1965. עלילות שירות הידיעות, מפעולות שירות הידיעות של ההגנה. ישראל: צבא הגנה לישראל, הוצאת מערכות.
- דרור, צביקה, 2005. הראל, חטיבת פלמ"ח-הראל במערכה על ירושלים. ישראל: הוצאת הקיבוץ המאוחד ועמותת דור הפלמ"ח.
- הנגבי, חיים, 2002. "בית עקל, בית סכאכיני". פלסטיקה 4. תל אביב: קמרה אובסקורה.
- וילנאי, זאב, 1951. היישובים בישראל. ישראל: דבר.

- ח'ורי, אליאס, 2002. באב אלשמס. תל אביב: אנדלוס.
- יזרעאל, רמי, 1991. הרובע היהודי במלחמת העצמאות, מסלולי סיורים. ירושלים: יד יצחק בן-צבי.
- כהן, אבי, 2004. תולדות חיל-האוויר במלחמת העצמאות (א'-ג'). משרד הביטחון והוצאה לאור.
- כהן, הלל, 2006. ערבים טובים. המודיעין הישראלי והערבים בישראל: סוכנים ומפעילים, משת"פים ומורדים, מטרות ושיטות. ירושלים: כתר.
- מוריס, בני, 1987 [1997]. לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים 1947-1949. תל אביב: עם עובד.
- ---, 2006. הדרך לירושלים, גלאב פשה, ארץ-ישראל והיהודים. תל אביב: עם עובד.
- נתח, ישראל, 2003. פטריוט ישראלי. ישראל: הוצאה לאור סטודיו ברין.
- סלומון, שמרי, 2001. "שירות הידיעות הערבי של 'ההגנה' ופרוייקט סקירות היישובים הערביים בארץ-ישראל, 1940-1948". דף מהסליק, רבעון הארכיון לתולדות "ההגנה". ישראל: הארכיון לתולדות ההגנה.
- ---, 2005. "הכרתו ותיעודו של השטח הערבי בארץ על-ידי 'ההגנה' לפני פרויקט תיקי הכפרים". דף מהסליק, כתב עת לתולדות "ההגנה". ישראל: הארכיון לתולדות ההגנה.
- סלע, רונה, 2000. צילום בפלסטין/ארץ-ישראל בשנות השלושים והארבעים. ישראל: הוצאת הקיבוץ המאוחד ומוזיאון הרצליה לאמנות.
- ---, 2006. "כפרי פלסטין הנפקזים-נוכחים". טרמינל 28.
- ---, 2007. שישה ימים ועוד ארבעים שנה, מוזיאון פתח-תקוה לאמנות.
- ---, 2007 (2). "ההיסטוריה המצולמת של פלסטין". 40 ל-67, תיאוריה וביקורת 31.
- ---, 2008. "צלמות במרחב הפרטי/צלמות במרחב הציבורי". נשים יוצרות בישראל 1920-1970. ישראל: הוצאת הקיבוץ המאוחד.
- עמיר, שולמית, 1959. "צלם החצר" של ההגנה". אמר (11 בדצמבר).
- עמית, גיש, 2007. "גריסת הספריות של פלסטין". מעטם, כתב עת לספרות ומחשבה רדיקלית 12.
- ערו, יצחק, 1994. הסיירים. ישראל: המרכז לתולדות כוח המגן של ההגנה ע"ש ישראל גלילי וההוצאה לאור של משרד הביטחון.

- פז, יאיר, 1998. "שימור המורשת האדריכלית בשכונות הנטושות לאחר מלחמת העצמאות". קתדרה 88.
- פיליפס, ג'ון, 1976. הרצון לחיים, ירושלים העתיקה מניתוק לתקומה. ירושלים: הוצאת עידנים, מהדורת ידיעות אחרונות.
- פלד, שרגא, 2001. אחד מהשורה. ישראל: אוריון.
- שטייניץ, עמי, 2000. "מרחב של מרחקים". סטודיו 113 (מאי).
- שי, אהרון, 2002. "גורל הכפרים הערביים הנטושים במדינת ישראל ערב מלחמת ששת הימים ואחריה". קתדרה 105.

- Abdul Hadi, Mahdi, 2006. Palestinian Personalities, A Biographic Dictionary. Jerusalem: PASSIA.
- Burgin, Victor, 1987. Thinking Photography. London: Macmillan.
- Graham-Brown, Sarah, 1980. Palestinians and their Society 1880-1946. London: Quartet Books.
- Hijazi, Ihsan, 1982. "Israeli looted archives of P.L.O. officials says". The New York Times (October 1st).
- Hughes, R. Gerald & Scott, Len, 2008. "'Knowledge is never too dear.'" Exploring Intelligence Archives, Enquiries into the secret state. London and New York: Routledge.
- Khalidi, Tarif, 1981. "Palestinian Historiography: 1900-1948." Journal of Palestine Studies 10 (3).
- Khalidi, Walid, 1992. All that Remains, The Palestinian Villages Occupied and Depopulated by Israel in 1948. Washington: Institute for Palestine Studies.
- Sarrouf, Theodor, 1934. Album, Photographs of the Demonstration which took place in Palestine. Jaffa: The Press & Publication Office.
- Sekula, Allan, 1982 [1975]. "On the Invention of Photographic Meaning." Thinking Photography. London: Macmillan.
- Sela, Rona, 2009. "Presence and Absence in 'Abandoned' Palestinian Villages", England: History of Photography 33 (1).
- Sheffy, Yigal, 1998. British Military Intelligence in the Palestine Campaign 1914-1918. London: Frank Cass.
- Solomon-Godeau, Abigail, 1991. Photography at the Dock: Essays on Photographic History, Institutions, and Practices. Minneapolis: University of Minnesota Press.

נספחים

נספח 1:
ארכיון אש"ף וארכיון האוריינט האוס – מבחר תכתובות

אל: הגב' מיכל צור, מנהלת ארכיון צה"ל
משרד הביטחון, הקריה, תל־אביב

הנדון: ארכיוני צילום נוספים - בקשה לברור ועיון

שלום רב,

במסגרת המחקר אודות צילום פלסטיני אודה לך באם תעני לי על השאלות הבאות:

1. ממידע המצוי ברשותי, בשנת 1982, במהלך מלחמת "שלום הגליל", הוחרם ארכיון אש"ף ששכן בעיר ביירות על ידי כוחות צה"ל. ברצוני לדעת האם ארכיון התצלומים של אש"ף נמצא בארכיון צה"ל והאם ניתן לעיין בו. הייתי איתך בקשר בנוגע לנושא לפני מספר שנים אך טרם התקבלה כל תשובה ממך תשובה בנושא.
2. בנוסף, בשנת 2001 סגרה ממשלת ישראל את בית האוריינט האוס בירושלים. הצבא החרים את ארכיון האוריינט האוס ובכללו את אוסף הצילום שהיה חלק מארכיון זה. אבקש לדעת האם אוסף הצילום של האוריינט האוס נמצא בארכיון צה"ל והאם ניתן לעיין בו.
3. בעניין אחר, ככל שידוע לי, בשנת 1948 הוחרם האלבום הפרטי של משפחת נשאיבי מבית המשפחה בשכונת קטמון בירושלים, על ידי אחד החיילים הישראלים. לאחר מכן תרם אותו חייל את האלבום לארכיון צה"ל. אבקש לדעת האם אכן מצוי ברשות ארכיון צה"ל האלבום התמונות הנ"ל, והאם ניתן לעיין בו.

אודה לך על תשובתך תוך שבועיים מהיום.

בברכה,
רונה סלע

העתק: עו"ד מיכאל ספרד

מדינת ישראל, משרד הביטחון
ארכיון צה"ל ומערכת הביטחון

תיק: 144-728

25 במאי 2008

שנה למדינת ישראל, כ' אייר תשס"ח

לכבוד: ד"ר רונה סלע
אוצרת וחוקרת של צילום מקומי

אני מתכבדת להשיב לפנייתך מיום 6.5.2008 לקבלת חומר ארכיוני.

1. מצויים ברשות הארכיון תצלומים שמקורם ככל הנראה באש"ף, אשר ניתן להעמיד לעיוןך לאחר תהליך פנימי של סריקה לו מחוייב הארכיון על פי חוק הארכיונים. הארכיון מתכוון להעמיד את החומר הארכיוני אותו ניתן, לפי כללי הארכיון הנהוגים לגבי כל חומר ארכיוני שהעיון בו מותר ואינו מוגבל.
2. בידי ארכיון צה"ל מצוי אלבום שהגיע מאותו חייל המוזכר במכתבך, ובו צילומים מתקופת מלחמת העולם הראשונה, אותו ניתן להעמיד לעיוןך. יחד עם זאת, לא ברור לארכיון אם אלבום זה מכונה "אלבום נשאיבי".
3. אין בידי הארכיון כל חומר ארכיוני שהועבר מהאוריינט האוס.

בברכה,
מיכל צור, הממונה על ארכיון צה"ל ומעלה"ט

העתק: הלשכה המשפטית למערכת הביטחון / עו"ד ישי יודקביץ

היועץ המשפטי למערכת הביטחון
הקריה תל אביב 61909
סימוכין: יועמ"ש-261108-23794

לכבוד: עו"ד שלומי זכריה

הנדון: עיון בתצלומים מארכיון אש"פ
סימוכין: פנייתך מיום 5 לאוקטובר 2008

לאחר בדיקה נוספת של הנושא, הוברר כי התצלומים המבוקשים עליידי מרשתך, ד"ר רונה סלע, הם בגדר חומר ארכיוני של צה"ל, וככזה הוא "חומר מוגבל" כמשמעו בסעיף 7(א) לתקנות הארכיונים (עיון בחומר ארכיוני המופקד בגנזך), התשכ"ז-1966. לפיכך, אין באפשרותנו למסור את החומר דנן לעיון הציבור בשלב זה.

בברכה,
בני כהן, עו"ד
המשנה ליועץ המשפטי למערכת הביטחון

העתק: היועמ"ש למעשהב"ט
הממונה על ארכיון צה"ל ומעשהב"ט

לכבוד:

24.10.08

מפכ"ל המשטרה, רב־ניצב דודי כהן

הנדון: בקשה להיתר עיון, מחקר והצגת תצלומים אשר מצויים בארכיון האוריינט האוס, הנמצא ברשות מחוז מרכז של משטרת ישראל

לרב ניצב כהן שלום,

שמי ד"ר רונה סלע ואני אוצרת וחוקרת, העוסקת בתולדות הצילום המקומי. בשנת 2000 הוצאתי את הספר "צילום בפלסטין/ארץ־ישראל בשנות השלושים והארבעים". הספר היה הראשון שעסק בצילום היסטורי מקומי ונלווה לתערוכה שהתקיימה במוזיאון הרצליה לאמנות.

בימים אלה אני ממשיכה את המחקר האקדמי תוך התמקדות בצילום פלסטיני היסטורי. לפני כעשור שנים הייתי בקשר עם מנהלת מח' הצילום של האוריינט האוס באגף התרבות וראיתי אצלם את אוסף הצילום ההיסטורי אשר היה מצוי במבנה. מדובר בעיקר בתצלומים תיעודיים או משפחתיים מראשית המאה העשרים. ברם, באוגוסט 2001 החרימה המשטרה את ארכיון האוריינט האוס, ובכלל זה את אוסף הצילום ההיסטורי. מאחר ואוסף זה מכיל מוצגים בעלי ערך היסטורי ותרבותי חשוב לי להציג חלק ממנו, כמו גם לעשות שימוש מחקר־אקדמי בצילומים המצויים בו. ברשות ארכיון זה מצויים צילומים נדירים שלא ניתן למצאם במקומות אחרים.

בבירור שערכתי, הסתבר לי כי האוסף מאוחסן במשטרת ישראל במחוז מרכז. לפיכך אודה לך אם תאשר לי היתר עיון באוסף וכן כי תנחה את הגורמים המוסמכים בכך במשטרת ישראל לאפשר לי גישה לאוסף הצילומים, מחקרו והצגתו.

אני מודה לך מראש על עזרתך ומחכה לתשובתך המהירה.

בברכה,

ד"ר רונה סלע

2.12.2008

משטרת ישראל המטה הארצי
 לשכת המפקח הכללי
 היחידה לתלונות הציבור, ירושלים

לכבוד
 ד"ר רונה סלע

הנדון: עיון התצלומים ישנים המצויים בארכיון האוריינט האוס
 סימוכין : מכתבך למפכ"ל משטרת ישראל מיום 24.10.08

מכתבך שבסימוכין הועבר לטיפול יחידתנו. פנייתך הועברה לגורם הרלוונטי במחוז מרכז אשר הודיענו כי אין מדובר בחומר המצוי בתחום מחוז מרכז, אלא במחוז ירושלים. מברור מול גורמי מחוז ירושלים הוברר כי החומר מצוי במחוז ירושלים.

יחד עם זאת, מאחר שספריית האוריינט האוס נמצאת במבנה המקורי שלה ומאחר שמסמכים שנתפסו במוסד מאוחסנים במכולות בבית שמש, לא ברור לאלו משתי הקבוצות משתייך אוסף הצילומים אליו את מתכוונת. זאת ועוד, ככל אין לציבור זכות עיון במסמכים אלה, המוחזקים מתוקף הסמכות המינהלית של השר לבטחון הפנים, שהורה על סגירת המקום בצו סגירה. אשר על כן, מאחר שהחומר מוחזק מכח צו סגירה של השר לבטחון הפנים, מוצע כי תפני בקשתך לממונה על חופש המידע במשרד לבטחון הפנים.

בברכה,
 עו"ד חמוטל סבג, רפ"ק
 ק' היחידה לתלונות הציבור

העתק: לשכ"מ (231226)
 ר' קש"ת (10518)

נספח 2: הצילום לעזרת הסיור
(מתוך החוברת הצלום לעזרת הסיור, את"ה 34/209, עמודים 1, 9-10)

מבוא

תוצאות הצלום ומדת יעילותן כמספק ידיעות תלויות במספר רב של גורמים. הראשיים בהם הם:

- המצלמה וחלקי העזר שלה, הסרט ועבודת המפתח והמדפיס.
- בקיאותו של הסייר בטכניקה של השמוש במצלמה.
- ידיעתו בבחירה נכונה של העצמים ועמדות הצלום כך שהצלומים יתנו את הידיעות הדרושות בצורה הטובה ביותר.

להלן נעמוד על כל הגורמים הנ"ל. אין רשימה זו מספיקה כדי ללמוד לצלם אך היא יכולה לשמש מורה דרך למי שיש לו כבר ידיעות יסוד במלאכת הצלום...

xii הוראות לצלומי תיק כפר.

אם כי יתכנו אין סוף מקרים של צלומים שונים, נתן בזה את רשימת ופרטי אותם הצלומים שיש להשתדל לעשותם בכל תיק ותיק.

1. בנקודת התצפית.
 - א. צלום כללי של הנושא, והיה הטוח איז[ה] שיהיה, רצוי שצילום זה יכלול את עמדות התצפית האחרות.
 - ב. צלום תבליט (הצלום של X יכול לשמש כאחד משני צלומי התבליט)
 - ג. צלום לתקון מפה (אותם יש לעשות מעוד כמה נקודות, כמוסבר לעיל)
2. קטעי היקף:
 - א. אותם יש לצלם מטוח כזה, שיענו ככל האפשר על כל שאלון / קטע ההיקף. ז.א. שיתנו פרטים רבים על בנינים, כניסות, צמחיה וכו' / רצוי שהטוח לא יעלה על 150 מטר ואם אפשר, גם פחות. במקרה זה בודאי יהיה צורך בסדור גזרות מחוברות.
3. תצפיות החוצה:
 - א. אותן יש לעשות כך, בתכלולנה [שתכלולנה] את כל השטח שמסביב לכפר. עליהם לכלול את עמדות התצפית והשטח שבניניהן לבין הכפר. ברור שאי אפשר לעשות צלומים אין סוף סביב הכפר, אך יש לעשוהו [לעשותו] בכל פעם שתנאי המקום והבטחון מאפשרים זאת.
4. דרך בפנים כפר:
 - א. דרכים חשובות יש לצלם לאורכן ומסבוב לסבוב. חשוב מאד שבכל שני צלומים רצופים יראה עצם משותף.

5. עצמים בפנים הכפר:

יש לצלם: צומתי [צמתי] דרכים, ככרות מרכזיות, בתים בעלי ערך מיוחד, מקורות מים בפנים הכפר וכדומה.

ווא הוראות לצלומי תיק עיר.

הסיוורים, וכתוצאה מהם גם הצלומים בשטח עירוני, יתרכזו בעיקר סביב נושאים מצומצמים, אשר המשותף בהם יהיה לרוב שהם ב[ע]רים.

הצלומים שידרשו הם: [1] צלום הבית לכל צדדיו. [2] הגישות אליו, מצולמות משני הכוונים. [3] הבית מצולם מעל הבנינים השולטים עליו. [4] המשלטים מצולמים מהבית. [5] הכניסות לבית עצמו.

נוסף על קשיי בטחון, יתקל המצלם בעיקר [ר] בקשיים רבים להשגת מטרות: במקרים רבים מאד לא יוכל לעלות על הבתים הרצויים לו. מכוניות ועוברים ושבים עלולים להסתיר לו ברגע הצלום חלקים חשובים ביותר של הנושא, אלא אם כן יהיה מהיר וזריז ביותר. ברחובות צרים עלול המרחק המקסימלי מהנושא להיות כה קטן, שאי אפשר יהיה לקלוט בית שלם בצילום אחד. וצלומים מספר ממקור אח[ד] גם יקשה לעשות מטעמי בטחון וגם תהינה אי התאמות בזמן ההדבקה. במקרה זה על המצלם לעמוד יותר רחוק, ולצלם מכוון אלכסוני, מובן שתמונה כזו לא תספק את הדרישות כמו תמונה חזיתית.

במקרים רחוקים, אפשר יהיה להשיג תוצאות ידועות בצלום תוך נסיעה, טוב שהמצלם יש[ב] ליד הנהג. צריך אז לדאוג לנקוי יפה של השמשה הקדמית.

וואו סדורי בטחון.

1. דאג ל"כסוי" המתקבל על הדעת.
2. עשה את כל הכנותיך וחשוביך בהסתר או בצורה שאינה בולטת לעין ואל תרבה לעמוד מול הנושא.
3. אם לא תוכל להסתיר את מעשה הצלום, "כסה" עליו ע"י ביום של צלום חבריך, או מאנשי המקום. במקרה הראשון דאג שחבריך לא יופיעו בתמונה כלל גם לא בגבם. במקרה השני, דאג שהמצטלמים לא יסתירו שום חלק חשוב מהנושא.
4. אם בכל זאת הופיעו אנשיך בתמונה (כתוצאה מרשלנות) טשטש אותם על הנגטיב.
5. דאג שבשום מקום בתיק, או במקום אחר יופיעו צלומיך עם איזו שהיא כתובת של הצלם - המפתח העובד בשבילך.

נספח 3:
סקירות טקסטואליות – כרטסת אישים
(מבחר דוגמאות, את"ה 105/256)

634

כרטיס אישי

השם מעיד שם המשפחה אל-דאמוני
 כונו חסילה נולד 1915
 מקום המצא צפת 019 מחוז
 כתבת פרסיה טל.
 מקום עבודה שבריה טל.
 מקצוע נהג
 התעסקות
 דת ועדה שייכות משלגתית
 מצב כספי ורכוש
 תאור האישי
 אזור השפעתו

קרובים

Handwritten notes: 110 and 105/256

קשרים עם שלטונות יהודים

סקירה על פעילות מכריה נסק. פעיל בכנופיות. לוקח את הנשק מעדסיה ומביאו לחיפה.
 היה מעין שטר-ארש לכנופיות - שליחו של דקי טברי. - נשפט ע"י המושל באופן
 אדמיניסטרטיבי ואסור לו לצאת את שבריה. השתתף ברצח יוסף ספיר (8.5.38).
 היה בין פעילי הנשק והאנכל. לאנשי הכנופיות ובין המרגלים את היהודים
 הבודדים למען לירות בהם אח"כ. גנב זרוע.
 23.12.40 - נסע בשליחות דקי טברי לכמה ימים לשכם, שול-כרם וירושלים. עם
 שובו אמר שהתכל בסדר.
 28.5.41 - אחד דמוני קבל כסף מעיראק כדי לעורר מהומות בארץ.

20.8.41 - בין ראשי המכריחים.
 8.10.41 - השתתף ברצח ספיר. נחשב לפעיל גם היום. נשפט ע"י המושל אדמיניסטרטיבי
 אסור לו לצאת את שבריה ועליו להתייצב פעמים ביום במשטרה.
 15.6.42 - השתתף בכנופיה שהתנפלה על אחוזת בית.

Handwritten note: 105/256

מסמך זה הוא העתק מצולם מהמסמך המקורי הגנוז בארכיון צה"ל ומעלה"ט - הארכיון לתולדות ה"הגנה".
 אין לפרסם מסמך זה ואין ליצור ו/או לצלם עותקים נוספים מהמסמך בלי אישור ארכיון צה"ל ומערכת
 הביטחון. השימוש במסמך זה מותר רק למטרות שאושרו כדין.

נספח 4:
סקירות טקסטואליות – הכפרים
(מבחר דוגמאות, את"ה 105/381 ואת"ה 105/220)

כפר ויז'ר אל-אמ
(גמט עכו)

בבני על הורבת רוממית עתיקה. בקראת מלמנים דיז'ר אנה היה שם פנור גדול של נזירים. לאני 300 טנה כה למנזר איש ושמו אל אסד, הוא דגמיו התישבו בכפר וגרמו את הנזירים, ומאו פת אל-אסד ונקמם שם בקרב הכפר על שמו. על אסד השאיר אחריו 4 בניו נעמה מוחמד אל - אסדי, שנשאר בכפר, השני תגורר בכ.ר שעב, השלישי בצפת והרביעי בלתי ידוע. הכפר רחוק מכפר אל-בענה 160 מ.ר.

פיס

פעין טים ורומית-טורמית לכפר, כמות אמים 4 אינכט. ב ורף חמים רביץ, אולם בקיץ אפשר לקבל במשך כל היום רק 30 חמים. אין בארות יש בורות עתיקים. את הבהמות משקים במקווה של אל-בענה.

דרכים

יש כביש לכפר המסתעף מן הכביש הראשי עכו-צפת, העובר במרחק 3 ק"מ בערך. הדרכים המניסיות טובות לשכוש גם כיפות הגשמים, אך הן צרות. הכפר בנוי לרגלי החר. יש דרכים מזרחת לכפר נחף, דרומה לאל-צפת מצפונה לכמרה, מערבה למג'ד אל-כרום.

הבנינים

אכן יש וטיד. ישנה כמה אחת סטרידי בנין המנזר. הבתים הפעטים המדומים - אכן ומלט. הגדרות - אבר וקוצים.

אין ואדיות.

יש הורבה בדרום - חלת עין אל תחתה; עוד הורבה בשם הורבת אל-טאחוז-כחורבה זו ישנם בנינים טובים. המכרים שמתפשים בהם בסכיל הצאן בימות החורף ועבור הגורף.

בעלי היט

300 בקר, 700 עז, 1000 עוף.

קרקעות

3000 דונם, פיסור והר הכל טררוז. פמפון - הר, עורגו טרוע - פטעים עצי זית מימי הרוטאים וכן הפרשות, וכמו כן ענבים ותאנים. עוסקים בפלחה ובגידול זיתים ומעט טבק.

אין מבנים בעלי קרקעות. חלוקת הקרקע למשחות; למשחת אל-טאחוז אלף דונם, למשחת אלף דונם, למשחת אל-טאחוז 500 דונם, היתה לכל התושבים. האדמה רבועה בגוש אחד. - ישנן משחות פאוסרות קרקע, הן ערבות אצל האחרות.

היתה השבחה בנטיעת זיתים וענבים, בשטחים חדשים. אין אדמות שליש לם קיבלו אדמה מהמפסלת. אין כל קשר עם תוקף. אין לכפר אדמות במקום אחר.

תושבים

מספר התושבים בגיל 18 - 48 כ-350.

משפחות

- משפחת אל-טאחוז, מס' חנמ' 700-ראשה
- משפחת אל-טאחוז - 200 נפש. ראשה משה אל-טאחוז.
- משפחת אל-טאחוז, 120 נפש/ראשה

משחות אלו עתיקות מאז - 300 שנה. - מספרים שבני משפחת אל-טאחוז לאחוזות פיסד המשחת - נעשו כולם דרוזים, גידלו זקן, לבסו לבוש דתי, אסתובבו בכ.רים וחסישו לדת. עד שנעשו הפולטים בדיר אל אסד וככ.רים הטובים.

. / .

105/381

מסמך זה הוא העתק מצולם מהמסמך המקורי הגנוז בארכיון צה"ל ומעב"ב"ט- הארכיון לתולדות "הגנה". אין לפרסם מסמך זה ואין ליצור ו/או לצלם עותקים נוספים מהמסמך בלי אישור ארכיון צה"ל ומערכת הביטחון. השימוש במסמך זה מותר רק למטרות שאושרו כדון.

ג) החלטת הוועדה (א"י). נשמותיהם: 170. חלקם בקרקעות 7/24. מוצם החסרי ממוצע. נשיותם. אוטונומיות. נוסים ל...
החלטת הוועדה בשם. ראשם: החלטת הוועדה.

מוצאם של תושבי הכפר הוא מן השבטים הערבים בחג'א. באו כמבוגרים לפני כ-660 שנה במקומות המלך אל-נאצר בן קלאון. אין להמלות אלו בניס ידועים ומפורסמים מחוץ לכפר. היחסים בין המשפחות: יש בנות דמים בין חמולה א' וחמולה ג'. הרוצה. החלטת הוועדה חמולה א'. נכרת שלום לפי מנהג השבטים בין שני הצדדים. כעת איך פסאז בכפר. יחסי הכפר עם הכפרים הסמוכים רגילים. אין פסאז ולא חשבונות דמים.

המוחתאר:

שייך החלטת הוועדה מחמולה א'. הוא נבחר על ידי תושבי הכפר וחקובל בכפר. לא הוקם ועד בכפר כשם שהדבר כך בנפת שכם. אין בכפר בית-ספר. ילדי-הכפר לומדים בבית-הספר של כפר אמאתין הסמוך לו.

בעלי מלאכה:

החלטת הוועדה, חמולה א' נגר. אין בכפר חנויות. את כל צרכיהם הם קונים משכם.

בני הכפר בשירות הממשלה:

- א) החלטת הוועדה, חמולה א', שוטר.
- ב) החלטת הוועדה, חמולה א', שוטר. נכנס למסורה אחרי המאורעות.
- ג) החלטת הוועדה, חמולה א', שוטר. נכנס למסורה אחרי המאורעות.
- ד) החלטת הוועדה, חמולה ב', מחלקת הסכס הישא.
- ה) החלטת הוועדה, חמולה א', משיח על פועלים במחלקת העבודות הצבוריות.

אין פועלים במחלקות האחרות. אין מבני הכפר שדודו לערים. אין מדאפות צבוריות.

חמוצאות חבוריות מחלקות בין החמולות והחמולות מחלקות אותן בין אנשיהן: כל אחד לפי מספר נפשות משפחתו. הן גבנות על-ידי ראשי החמולות ומוחתאר הכפר.

אין קרובים מבעלי החשפעה והחשיבות בערים וכפרים אחרים.

אין לכפר קשר עם היהודים מצד העבודה, המסחר ומכירת-קרקעות. אין פועלים ולא שומרים בפרדסי או בכרמי היהודים.

מסגד.

יש בכפר מסגד. האמאם. שייך החלטת הוועדה מבני הכפר. הוא אדם רגיל. אין לו חשפעה ולא נסיה מפלגתית.

בפירים.

החלטת הוועדה. חמולה א'. אין מבוייטים. אין שומר לכפר.

יחסי הכפר עם הממשלה בדרך כלל רגילים. אין לממשלה מודיעים קבועים בכפר.

אין לכפר חובות בזמן הנוכחי. וכשהוא רוצה ללוות הוא לווה ממחלות ברבית החלטת הוועדה מכפר אמאתין. הוא עשיר ידוע.

מבריחים - אין.

105/220

מסמך זה הוא העתק מצולם מהמסמך המקורי הגנוז בארכיון צה"ל ומעלהב"ט- הארכיון לתולדות ה"הגנה". אין לפרסם מסמך זה ואין ליצור ו/או לצלם עותקים נוספים מהמסמך בלי אישור ארכיון צה"ל ומערכת הביטחון. השימוש במסמך זה מותר רק למטרות שאושרו כדן.

פעילי מאורעות:

- (א) ~~החברות~~, מסית וראש בית-דין המורדים, חמולה א'.
 - (ב) ~~החברות~~, מורד, חמולה א'.
 - (ג) ~~החברות~~, מורד, חמולה א'.
 - (ד) ~~החברות~~, מורד, חמולה א'.
- מס' א' - ד' כני דודו של ~~החברות~~, ארבעתם נאסרו לשנה אחת.
- (ה) ~~החברות~~, מורד, חמולה ב', נחרג ע"י הצבא בקרב. כלם היו תחת פיקוח שמד זוואתי.
- אלה שנהרגו: הצבא הרג במשגה את ~~החברות~~ מן הככר, החטטלה שלמה פצויים לבעלה בסכום של 300 לא"י.
- הצבא חחרים את רובהו של המורד שנהרג: ~~החברות~~. הנשק הנמצא כעת: 6 יובים, 2 אקדחים, רובם ברשות חמולה א'.
- נזקים כלכליים וחמריים:
- ע"י חטטלה. (א) הרס באספקה בשעת חימוש בכסד הנאמד ב-200 לא"י.
(ב) רצח ~~החברות~~ כנ"ל.
- מצד המורדים: (א) שוד 50 לא"י א"י מסוכרי שיך צאלח מחמולה ג',
(ב) חוצאות אספקה למורדים הנאמדות ב-100 לא"י.
- גולים ומסורדין - אין.

נשק.

105/220

מסמך זה הוא העתק מצולם מהמסמך המקורי הגנוז בארכיון צה"ל ומעתיב"ט- הארכיון לתולדות ה"הגנה". אין לפרסם מסמך זה ואין ליצור ו/או לצלם עותקים נוספים מהמסמך בלי אישור ארכיון צה"ל ומערכת הביטחון. השימוש במסמך זה מותר רק למטרות שאושרו כדין.

נספח 5:
תערוכת המלחמה של צבא ההגנה לישראל
(אצומה"ב 957/51, תיק 16)

להנצחת יום הכרזת עצמאותנו המדינית (הצעה)

המגמה:

1. מטרת התערוכה להקנות למסתכל בצורה מושכת ונאה תמונה דוקומנטרית מקיפה ותמציתית של צבאנו כפי שהוא כיום, כגילוי שעלה מתוך העבר, וכמכשיר פעיל לייצוב דמותו של עתידנו.
2. המבקר ילמד להעריך את הצבא הזה כחוליה בשרשרת המאבק של עמנו על קיומו במשך אלפי שנים מאז היותו לעם.
3. כל אדם המכיר רק את המסגרת הקטנה בה הוא פועל מתוך מצבו ותנאיו המיוחדים, יכיר לדעת הודות לתערוכה, מה מקום המסגרת הזו בתוך הבנין הגדול של צבאנו.
4. הוא ילמד כיצד יהודים אשר באו מארבע כנפות תבל, מעולמות שונים, תרבויות ועדות שונות, התלכדו בתוך צבאנו מתוך שאיפה משותפת לכולם: להלחם על הזכות לבנות בית ומדינה לשם הבטחת עתידנו ועתיד ילדינו.
5. על רקע מלחמות ישראל בארצו בימי קדם, והתמרדויות היהודים נגד צריהם בארצות הגולה בתקופות שונות (ועד ימינו), תראה התערוכה כיצד קם צבאנו והיה לגורם מכריע להקמת וביסוס מדינתנו.
6. התערוכה תשקף את מלחמתנו, ומלחמת מעטים נגד רבים, דוד נגד גוליית. היא תבליט את יתרון הגבורה, האמונה והמסירות על יתרון כמותי וטכני.
7. התערוכה תראה את אופיה המיוחד של מלחמתנו, מלחמת השמירה וההגנה על הקיים, מלחמת ומלחמת כבוש שבעקבותיו בא החורש והבונה.
8. היא תראה את חלקו של צבאנו בקליטת עולים חדשים ובהכשרתם לחיי אזרחים חופשיים במדינתם.
9. היא תראה את היחידות הצבאיות בפעולותיהן, מבצעהן והווין.
10. היא תתן תמונה על הדרך הארוכה שהתקדמנו בה במשך התקופה הקצרה של מלחמתנו.
11. מקום מיוחד יוקדש לירושלים - מטרת געגועיו של העם במשך עשרות בדורות.
12. התערוכה מבוצעת על ידי הצבא עצמו. כל יחידה ויחידה משתתפת בתוך המסגרת של התכנית הכללית, באופן זה תתקבל תמונה חיה ודינמית על מפעלנו הצבאי.
13. בשל כל אלה תשמש התערוכה בהכרח מכשיר חנוכי עצום.
14. התערוכה תהיה פתוחה כחודש ימים, בתוך המסגרת של חג מדינתנו ותוכל לשמש מרכז לחגיגות וכינוסים. סרטים מיוחדים יוכנו לכבוד המאורע ויוצגו בקולנוע בתערוכה. כמו כן יצאו בולי דואר מיוחדים.

15. יש לציין את ההתלהבות אשר באה על כל היחידות הצבאיות, חזיתות, חטיבות, חילות ושרותים, כאשר עם ההכנות לתערוכה זו התחילו לראות את עצמם, לא כגוף נפרד הפועל בתוך תחומים מסוימים, אלא, כחלק בלתי נפרד של מפעל בעל שיעור קומה וממדים רחבים.
16. את התערוכה אפשר יהיה להעביר בנקל לחו"ל.

המבנה:

17. שטח הרצפה הוא 4,000 מ"ר בערך. בגלל חוסר בנין קיים שיתאים להכנסת [לאחסנת] התערוכה הוחלט להקים מבנה זמני. מחסנים צבאיים עשויים פה גלים (ROMMEY HUTS), אשר אפשר לצרפם צרופים רצויים לאורך ולרוחב, מתאימים מאוד לתפקיד זה מתוך היותם מורכבים מחלקים מוכנים למפרע. הם ישמשו את האלמנט העיקרי לרוב בניני התערוכה. ההוצאה היחידה הקשורה בהקמת המבנים הללו היא העברת החלקים מבסיסם והרכבתם על המגרש, כמו כן הנחת הרצפות. אחרי פרוק התערוכה רוב המבנים חוזרים לבסיס שרות האכסון [האחסון] של הצבא, ממנו באו.
18. המבנים יחד עם חצרות, חצרות פנימיות וגינות, מקום חניה למכוניות וכו', יתפסו שטח כ־30 דונם. היות והתערוכה מוכרחה להמצא במקום מרכזי אשר הגישה אליו נוחה, ממליצים על אזור קרית מאיר.

תקציב:

19. מצורף.

11.11.48

אברהם בר
מנהל תערוכת המלחמה
של צבא ההגנה לישראל

אישור כניסה "תמידי" לשטח כבוש מהמושל הצבאי
 בדרום ירושלים למטרת "הכנסת והוצאת חפצים ומצרכים"
 (פלד 2001, 55)

מושל צבאי בדרום ירושלים - המשרד הרושני

טל. 5471

שם המטבח: _____
 בלורוי: _____
 רשאי להכנס לשטח הכבוש כשכונת: _____
 ולצאת ממנו כרול / במכונית מס': _____
 למטרת: _____

תאריך: 31 MAY 1948

הנ"ל רשאי להוציא את החפצים שברשותו.

חתימה וחותמת: _____
 חתימה וחותמת: _____

הערות:-
 1. עליך להראות את הרשיון הזה ליום בקורת לטוסר צבאי או לבא כח סוסמך של המושל או תודש לעשות זאת בצאתך משטח הכבוש עם תום תקפו של הרשיון עליו להחזירו לטוסר הצבאי.
 2. כל האנשים הנזכרים ברשיון זה צריכים להכנס ולצאת ביחד.
 3. אין לשנות את הפרטים הנזכרים ברשיון הזה או להוסיף עליהם. העבויין יענש.

נספח 7: ראשית הצילום הצבאי-המודיעיני

היישובים הפלסטיניים

אישים ולוחמים פלסטינים שעסקו
בפעילות לאומית-פוליטית או צבאית

אנשים

איסוף וריכוז מידע טקסטואלי

סקירות מקיפות. בוצעו עלידי ש"י
הערבי בשנים 1948-1940

כרטסת - הוכנה עלידי ש"י הערבי.
באיסוף החומר החלו ב־1940 ובתיעודו
ורישומו ב־1941.

איסוף וריכוז מידע חזותי

תיקי כפרים. הוכנו בשנים
1948-1943 עלידי המחלקה הטכנית
של לשכת התכנון, המטכ"ל של ההגנה.

תצלומי לוחמים והתארגנויות בשטח.
המידע נאסף ככל הנראה כבר
משנות ה־30 ועד סוף שנות ה־40
של המאה ה־20.

תצלומי כספורט (1950-1949) -
תיקים חזותיים מפורטים של
פלסטינים שביקשו לחזור ולגור בארץ
לאחר מלחמת 1948.

"כלי הנשק שלי היתה המצלמה [...] אותו צרפתי שהמציא את המצלמה לפני כמאה שנה, לא שיער בוודאי, מה תפקיד יהיה לאמצאה [כך במקור, ר.ס] זו שלו, במאבק היהודים להקמת מדינתם" (ברוך לוי, את"ה, 80/768/1).

עם הקמת ארגון ההגנה ב־1920 החלו באיסוף מודיעיני. הלשכה הערבית של הסוכנות התפתחה במחצית הראשונה של שנות ה־30 של המאה ה־20. לסניפי ההגנה בערים היו מחלקות לאיסוף ידיעות והמידע שנאסף הועבר למרכז ההגנה. בתל אביב הוקמה לראשונה מחלקת ידיעות קבועה ב־1933 ובראשה הועמד אפרים קרסנר (לימים דקל). בשנת 1940, עם הקמת ש"י הארצי, השתלבה בו מחלקת הידיעות של תל אביב (גלבר 1992).

ברוך לוי

הצלם המקצועי הראשון של ש"י היה ברוך לוי, "בוזיק", שהיגר לארץ־ישראל מאוקריאנה ב־1924. לוי, שהיה אחיינו של הצלם היפואי יהושע רחמן, עבד אצל הצלם אברהם סוסקין ברחוב הרצל 24 בתל אביב ולאחר מכן פתח את פוטו רקס ברחוב מונטיפיורי בתל אביב.¹ לוי היה הצלם של ההגנה באזור תל אביב, ופעמים רבות נסע גם ברחבי הארץ למטרות צילומיות שונות בהתאם לצרכים.²

¹ לוי מספר כי את האהבה לצילום פיתח בצופים. "[...] בצופים למדנו תרגילי סדר ואיתות (סיגנליזציה). ליעקב כהנא ולזלמן כהן היו מצלמות פרטיות ולכן התארגן חוג של חובבי צילום. זלמן הדריך אותנו איך לצלם [...] היה לי דוד ביפו, יהושע רחמן, והיתה לו צלמניה [...] הוא נתן לי את המצלמה הראשונה - קודק. התחלתי לצלם צופים, מחנות ותרגילי איתות. המעבדה הראשונה היתה בצריף של קהילת הצופים" (עמיר 1959, 5). ידוע כי ב־1930 כבר עבד לוי אצל סוסקין, אך לא ברור מתי התחיל ומתי סיים לעבוד אצלו.

² לוי היה גם זה שהדריך את ערן יצחק מהמחלקה הטכנית במטכ"ל בענייני צילום והוא פיתח עבורם את סרטי הצילום. כך שהיתה לויון גם השפעה על עבודת המחלקה הטכנית בתחום (את"ה 194/40).

לויין גויס להגנה³ כבר ב־1926, בהיותו נער, ושם זכה לכינוי בזק או חנניה, חבר מס' 326. בתחילה הועסק בעבודות צילום מזדמנות, עד שנעשה הצלם הרשמי והיחיד של ש"י (את"ה 139/4), ובכלל זה של ש"י הערבי, ושימש בתפקיד זה עד 1945 (גלבר 1992, 593). לויין מעיד כי ביקשו להשתמש בו לעבודות צילום עבור ההגנה מכיוון שודרו, יהושע רחמן, היה צלם. על אף האמצעים הלא משוכללים שהיו בידיו, הוא הפך לצלם הראשי של ההגנה (את"ה 139.4; עמיר 1959, 5). המשימות הצילומיות שביצע עבור מחלקות ההגנה וגופיה בעת שעבד עבור סוסקין ולאחר מכן היו: העתקה בנגטיב של מסמכים⁴ – לעיתים בתנאי שטח קשים ובמידה רבה עבור הר"ן (את"ה 20/41); זיוף מסמכים ותצלומי פספורט של אנשים – עבודה שכללה מלאכת ריטוש לשינוי זהות המצולם ("עדותו של מר ברוך לויין", את"ה 165/30); פיתוח בסתר של תצלומי הפגנות, מסמכים סודיים ותצלומים של אנשי אויב (עמיר 1959, שם); פיתוח תצלומים סודיים – למשל, עבור המחלקה הטכנית; צילום בחשאי של אירועים ואנשים שלהגנה היה עניין בהם; צילום לצורך יחסי ציבור; וכן העברת תמונות של אנשים חשודים שהצטלמו אצל סוסקין.

"כאשר נכנס אדם חשוד להצטלם אצל סוסקין, העביר בוזיק את הצילום שלו להגנה. כך הגיעו לידי ההגנה תמונות של אנשי כנופיות ושוטרי חרש. סוסקין לא ידע כי ההגנה היא לקוח ('קלינט') קבוע בחנותו, וכי היא מקבלת צילומים של אנשים חשודים" (שם). לעיתים, כשהגיעו לסוסקין לקוחות מקריים, פלסטינים או אנגלים, לויין היה משיג מהם מסמכים, מצלמם ומעבירם לש"י (את"ה 139/4, 1). במסמך שכותרתו "השבת השחורה", שהוא חלק ממכלול עדות של לויין, הוא מתאר כיצד צילם את פקודות המבצע של הבריטים לאסור את מנהיגי היישוב ומפקדי ההגנה ואת שמותיהם של האנשים שעמדו להיאסר. המסמך הוברח לפרדס ליד מחנה סרפנד, הם צילמו אותו במלואו בלילה, ייבשו

³ לא הצלחתי למצוא את תאריך הולדתו, אך הוא מעיד במקומות שונים, כי כשגויס להגנה הוא היה עדיין נער שהלך לצופים (ראו, למשל, 139/4). "יום אחד הודיעו לנו, לקבוצת הנערים, לבוא לביית־ספר לבנים ברחוב אחד־העם. לא ידענו לשם מה. נכנסנו אחד־אחד, חברים בתנועת הצופים. ויצאנו אחד־אחד – חברים בהגנה" (עמיר 1959, 5).

⁴ למשל, המסמכים ממשרדי המופתי והליגה הערבית שהוזכרו לעיל צולמו בנגטיב. לא ידועות נסיבות צילומם.

את הנגטיבים בפרדס והסתירו אותם במזוודה בעלת דופן כפול (את"ה 20/41).⁵ כמו כן, הוא תיאר כיצד צילם את ספר הקוד של הבריטים על מנת לפענח את ההודעות שנשלחות מהמפקדה הבריטית לבריטניה (שם).

ש"י בתל אביב היה מקבל חומרים, שמקורם במטה המשטרה בירושלים, כגון תמונות של "ראשי הכנופיות", שהוצאו מאלבום המבוקשים המשטרתי הבריטי. החומרים היו מגיעים לידי אפרים קרסנר, ראש ש"י בתל אביב. הוא היה מביא אותם לברוך לויין לצילום ואחר כך הם הוחזרו למקומם. לעיתים היה לויין מגיע בליווי קרסנר או אחד מעוזריו בסמוך למשרד ממשלתי או משטרתי ומצלם חומר בריטי חסוי שהוברח אליהם ולאחר מכן מחזירו למקור.⁶ גלבר טוען כי התצלומים הועברו אל זסלני בוועד הפועל של ההסתדרות⁷ וממנו אל המחלקה המדינית (גלבר 1992, 178). כמו כן תיעד לויין עם יצחק אנדתי (מבעלי סרטי גבע) את המצור על רמת-הכובש וההרס שביצעו הבריטים במקום (נובמבר 1943), כאשר חיפשו בקיבוץ נשק ולוחמי מחתרת. ההגנה ביקשה לפרסם בעולם את הנוקים שגרמו הבריטים,⁸ ולכן שלחו תצלומים שצילם לויין לעיתונות העולמית (את"ה 80/768/1). בשנים 1947-1948 סייע לויין גם לזייף תעודות כניסה של אוניות לנמל, בעיקר לאוניות נושאות נשק (את"ה 7/139/4). לויין מספר כיצד הם נאלצו לאלתר מצלמות ונגטיבים, שיתאימו לצרכיהם, והמציאו לא אחת מנגנון לחיתוך סרטים (את"ה 139/4).

לאחר מלחמת העולם השנייה ניהל חיים ולדנר (לימים יערי) את נושא הצילום במרכז ש"י. במסגרת עבודתו הכין ולדנר "תעודות לחבריו הצנחנים, למד את מלאכת הזיוף ורכש בה ניסיון. ולדנר סיפק למחלקות ש"י שירותים טכניים מיוחדים, כגון צילום

⁵ בעקבות כך עזבו האנשים ששמם נכלל ברשימה את הארץ, הסתתרו או נערכו למעצר (את"ה 20/41).

⁶ על צילום תיקים סודיים מהמחלקה הערבית של המשטרה הבריטית ראו גם דקל 1965, 146-147.

⁷ לימים ראובן שילוח, ראש המוסד הראשון.

⁸ בעדות אחרת מספר לויין: "אבל בעיני יצחק אגדתי לא מצא חן ההרס. לפי ראות עיניו זה לא היה מספיק ומשום כך החליט ליצור 'תפאורות' של הרס במטבח ובמקומות אחרים ע"י הפיכת הריטים וזריקת כלים - לשם צילום" (את"ה 5/139/4).

מסמכים [נגטיב, ר.ס.], זיזופס והעתקתם, ופיתוח שיטות ואמצעים לשם כך" (שם, 593-594). על העבודה המשותפת עם יערי במשך ארבע שנים מעיד לויין: "בעבודה עם חיים אני רואה את העבודה העיקרית, המעניינת והרצינית ביותר [...] קשה לתאר את התנאים הפרימיטיביים בהם עבדנו, ואף על פי כן השגנו הישגים וביצענו דברים נפלאים [...] העבודות שלנו הכילו: תעודות כניסה למחנות צבאיים, כל מיני בולים שהיו נחוצים לפספורטים ותעודות, חותמות, תעודות צבאיות וכו'. עם חיים המשכתי לעבוד עד שעברנו ליפו, והתחלנו לעבוד בגלוי" (את"ה 139/4, עמ' 5-6). לויין עבד בשירות ש"י עד 1951, ולדבריו רואים בו "אבי הצילום של המודיעין" (שם). לויין זרק את הנגטיבים והתצלומים שצילם במהלך התקופה, היות שנעשו "מתוך עבירה על חוקי השלטון המנדטורי. צילום של תעודות שעליהן היה כתוב 'סודי ביותר', למשל, יכול היה להביא למה שנקרא בלשון החוק היבשה 'תלייה עד צאת הנשמה'" (עמיר 1959, שם).

צ ל מ י ם נ ו ס פ י ם ב ש י ר ו ת ש " י

עץ-הדר אברהם, איש ההגנה מירושלים, מעיד כי כבר ב־1927 ההגנה עשתה שימוש בצילום למטרותיה. בעדותו הוא מספר כי בשלהי שנות ה־20 שימש בתפקידי "עיקוב צילום" (את"ה 84/40).⁹ הוא עקב אחר קומוניסטים ואחר בלשים וגילה, למשל, בית דפוס של קומוניסטים, קומוניסטים שהעבירו נשק לערבים ומחסן לנשק בשכונת הבוכרים אצל יהודייה שנישאה לערבי. מורה הצילום שלהם היה גינזבורג,¹⁰ שעבד בוועד־הפועל. "קיבלתי [...] מצלמה 'צייזקון' [הכוונה לציים אייקון, ר.ס.] ואיתה צילמתי 70 אנשים חשודים בריגול, יהודים, אנגלים, ערבים. תערוכה זו עשתה רושם חזק על כל רואיה"¹¹ (בין החשודים היהודים יש כאלה העובדים כיום במוסדות ציבוריים, ואינני רוצה לומר את שמותיהם). היתה זו תערוכת צילומים לתפארת (ממשלת לבנון קיבלתי פרס על צילומי־נוף) (שם). להבדיל מלויין, עץ-הדר לא היה צלם מקצועי.

⁹ מלבד האמור, לא הצלחתי למצוא מידע נוסף על אודותיו.

¹⁰ לא ברור מי היה האיש. בעדות מופיע רק שם משפחתו.

¹¹ לא הצלחתי לגלות לאיזה תערוכה הוא מתכוון וגם על מה קיבל פרס ממשלת לבנון. מאחר שלא הצלחתי לאתר את בני משפחתו וגם המידע עליו בארכיון הציוני הוא מועט, נשארה עדות זו בגדר תעלומה.

בשנות ה־40 של המאה ה־20 היו צלמים מקצועיים נוספים שעבדו עבור ש"י. לוינ מעיד כי לימד את מרגוט שדה, אשתו של יצחק שדה, את מלאכת הצילום ולאחר מכן היא עבדה במחלקה של שמואל גניזי, ראש מחלקת חשודים בש"י (את"ה 4/139, 9). צלמים נוספים שעבדו עבור ש"י היו גרישה בירושלים¹² ומרדכי טיקוצקי בחיפה¹³ (שם).

¹² ככל הנראה מדובר בצבי אורון (ארושקס), שחי בירושלים, וחלק מעבודתו מתאימה באופייה לצילום המודיעיני של התקופה – תיעוד של לוחמים פלסטינים ושל עצרות פלסטיניות. כמו כן, גרישה הוא כינוי מזרח־אירופי לשם צבי. לא מצאתי לכך סימוכין.

¹³ הצלם מרדכי טיקוצקי החל לצלם בחיפה ב־1936. הסטודיו שלו ברחוב הרצל היה פעיל עד 1986. בשיחה שקיימתי איתו ב־18.10.1999 הוא סיפר לי כי נאלץ להשמיד הרבה חומרים מהארכיון שלו, כיוון שהיה לו חומר סודי שצילם עבור ההגנה. עובדה זו מחזקת את הנאמר לעיל. טיקוצקי נפטר בחיפה ב־18.2.2003.

המחלקה הטכנית הוקמה בשלהי שנות ה־30 ראשית שנות ה־40 של המאה ה־20 ביוזמתו של הלל בירגר, כפי שתואר לעיל. בשנות ה־40 התגבשו מבנה המחלקה ודרכי פעילותה. המחלקה כללה שלוש קבוצות שפעלו במקביל: בקבוצה הראשונה היו אנשים שאספו ידיעות בשטח על היישובים הפלסטיניים – סיירים שעסקו ברישום פרספקטיבי וביצילום מהקרקע, אנשי המחלקה/הצלמים, שצילמו מהאוויר בשנים 1945-1946 בשיתוף חברת אווירון, והחל מסוף 1946 – הטייסים של המטכ"ל של הפלמ"ח. הקבוצה השנייה כללה שרטטים, אנשי מעבדה, אנשים טכניים ואנשים שעיבדו את המידע שהתקבל מן הסיירים והצלמים והכינו את התיקים, שכללו מידע על אודות היישובים הפלסטיניים. משרדי המחלקה הטכנית והארכיון שלה פעלו במרתף ברחוב דב הוז 9 בתל אביב וכינו "הגג".¹⁴ בקבוצה השלישית פעלו המדריכים לטופוגרפיה. לאחר הקמת המדינה, כאשר לא היה עוד צורך במידע על היישובים, עברו מרבית אנשי המחלקה לעבוד בשירות מפות וצילומים.

הקבוצה הראשונה, הסיירים, קציני ידיעות מהפלמ"ח ואנשי חי"ש, פעלו בסביבות הכפרים והיישובים הפלסטיניים. הם אספו ותיעדו נתונים טופוגרפיים, גיאוגרפיים ופיזיים על היישובים. השימוש ביצילום לצורך איסוף המידע של קציני המודיעין היה יוזמה פרטית של קציני מודיעין כמו יצחק ערן (שפר), שהוזכר לעיל. כאשר היו בין הסיירים חובבי צילום או בעלי מצלמות, הוכנס הצילום לשימוש בתחום הסיירות. התצלומים הראשונים באזור תל אביב, למשל, נעשו במצלמות פרטיות. לדעת ערן, השימוש במצלמות החל רק ב־1945, על אף שהבינו את הפוטנציאל שלהן כבר ב־1943, כשהחלו להכין את תיקי הכפרים. הסיבות לכך היו, לדעתו: 1. מחסור בכסף. 2. רב המצלמות היו מתוצרת גרמניה, ובגלל המלחמה לא היה יבוא של דגמים חדשים ולא יכלו להשיג כל מה שרצו. 3. "לא נמצא משוגע לדבר שידחוף את העניין" (את"ה 194/4). השימוש ביצילום לצורך הכנת תיקי הכפרים לא היה אפוא יוזמה ארגונית, אלא היה תלוי ב"משוגעים לדבר". לאחר שהתוצאות היו משביעות רצון, הצליח ערן לשכנע את יגאל ידין, אז קצין תכנון של

¹⁴ "טייסת הפלמ"ח, סיור וצילום אווירי, עדותו של 'בלאק' לשעבר מפקד הטייסת", את"ה, 194/5 ומתוך שיחה עם גליליה פלוטקין ב־26.2.09.

מחוז תל אביב, להשיג תקציב קטן לרכישת כמה מצלמות (ערן 1994, 33-34). בתחילה נרכשו כמה מצלמת זולות, אך עם כניסתו של משה גורניצקי (לימים גורן)¹⁵ לתפקיד קצין סיירים ראשי, הוא דאג לרכישת כמה מצלמות לייקה קומפקטיות ומהירות (שם).¹⁶

בין השנים 1943-1947 התקיימו שלושה קורסים בנושא הסיירות ותוכנן קורס אחד בנושא צילום. הקורסים הללו מלמדים על השימוש ההדרגתי בצילום לצרכים מודיעיניים. כבר בקורס הסיירים הראשון ב־1943, שהתקיים בשפיה בכניסה המערבית לוואדי מילק ונועד למפקדי כיתות, הראו לסיירים תיקי כפרים ששולבו בהם תצלומים. אולם בקורס עצמו לא לימדו צילום אלא הכנת תוכניות פרספקטיביות.¹⁷ הקורס השני, שהתקיים ב־1945 בגבעת עדה, נועד לקציני ידיעות (קציני סיירים) וכלל שיעור בן שעתיים בנושא תצלומים וניצולם (80/154/13). באותה שנה, כאמור, ובסיועו של יגאל ידין, קנה ערן שתיים־שלוש מצלמות והכניס אותן לשימוש (את"ה 4/194). הקורס השלישי (והאחרון) למפקדי כיתות הסיירים התקיים ב־1947 בקיבוץ גניגר. הסגל מנה את משה גורן, יצחק ערן, צבי סיני וכמה סיירים ומדריכים מנוסים כמו אפרים בלוך, שכונה "העז". הקורס כלל השתלמות בטופוגרפיה, פרק בנושא תצלומי אוויר אלכסוניים של ההגנה והתצלומים האנכיים של הבריטים (מסדרת PS¹⁸), הערכות מודיעיניות ועוד (ערן 1994, 60-61).

התוכנית "הצילום לעזרת הסיור", שאינה מתוארכת ושאותה הכין ככל הנראה יצחק ערן לקורס זה (נספח 2), עוסקת בהיבטים הטכניים של הצילום – "התנאים הטובים ביותר לצילום". למשל, "תמונות נוף ויישובים רצוי לצלם ממקומות מוגבהים, מה שמקל על ההשוואה עם המפה הטופוגרפית ומקטין את השטחים המתים" (את"ה 34/209).¹⁹

¹⁵ בוגר קורס קציני הסיירים בשפיה, שהיה קצין סיירים ראשון של מחוז חיפה, קצין סיירים ראשי במטכ"ל של ההגנה ולימים האלוף משה גורן.

¹⁶ ערן קיבל הדרכה מקצועית מברוך לוי, צלם ש"י, ומשותפו שפר (לא ידוע שמו הפרטי). כמו כן סייע בידם הצלם פרוינד מירושלים (לא ידוע שמו הפרטי).

¹⁷ אנשי צוות שהכינו את הקורס היו: הצלם־שרטט ישראל ספקטור (ערן 1994, 32), זיאמה דיבון, זרובבל ארבל, פיניה (פנחס) וינשטיין ויחיעם וייץ, ומחוסם הטופוגרפיה פנחס יואלי. לצידם היו כמה עוזרים ושרטטים (ערן 1994, 32).

¹⁸ הכוונה כנראה ל־Palestine Survey שערכו הבריטים.

¹⁹ כל הציטוטים בפסקה זו מובאים מתיק זה.

התוכנית מלמדת כיצד לצלם עצמים בודדים; צילומי גזרה (הכוונה למראות פנורמיים) – “כאשר אין גזרת הנוף הנדרשת נכללת בצילום אחד, צריך להכלילה בשניים או יותר צילומים”; הדבקת הגזרה – “יש לחתוך את שתי התמונות בדיוק באותו המקום; צילום תבליט – [...] צילום כולל של יישוב כדי לאפשר להבחין בעומק היחסי של הבניינים”; צילום תוך תנועה; צילום לתיקון מפה; צילום בעזרת משקפת; טיפול בנגטיבים ותמונות; הוראות לצילומי תיק כפר; הוראות לצילומי תיק עיר (שם).

מרבית התצלומים צולמו בדרך-כלל על-ידי קציני איסוף המודיעין. אבל בין אם צולמו בידי צלמים מקצועיים ובין אם הודפסו בידי צלם מקצועי, ההנחיה הגורפת היתה להעלים את המידע: “דאג שבשום מקום בתיק או במקום אחר יופיעו בצילומיך איזו שהיא כתובת של הצלם – או המפתח העובד בשבילך”. בנובמבר 1946 תוכנן קורס אינטנסיבי בן חמישה ימים בתל אביב בנושא הצילום מהקרקע. מאחר שנושאו העיקרי היה צילום ולא סיירות, לא מונים אותו ברשימת הקורסים שנערכו לסיירים. במכתב שנשלח מהמהנדס²⁰ להנהלות ולחטיבות בהגנה הוא מודיע על פתיחת הקורס ומבקש המלצה על מועמדים מתאימים. “מטרת הקורס: להכין מדריכים לאימון סיירים בצילומי קרקע” (את”ה, 73/73, 14.10.1946). המועמדים היו צריכים להיות מפקדי כיתות סיירים או מדריכים לטופוגרפיה. לא ידוע אם הקורס התקיים.

עד הקמת המדינה התקיים ויכוח בין שתי גישות. האחת ראתה חשיבות בצילום מהקרקע והאחרת העדיפה את התרשימים הפרספקטיביים, שסיפקו מידע רב. כך, למשל, אומר אפרים בלוך: “התיקים נעשו על-ידי כך [על-ידי הצילום, ר.ס.] יותר פשוטים ופחות מסבירים, והסיירים – פחות מאומנים. מעתה לא היה האיש צריך לרשום את כל הפרטים ולא למד להסתכל ולזכור [...] כל הסיורים נעשו רק בהתאם להוראות ורוב התשובות נפתרו ע”י צילום [...] מדריכי הפלמ”ח התנגדו לשיטה זו. שאצלנו הוטל מרכז הכובד על האדם – זה חייב לראות ולרשום כל פרט, להתבונן להכיר ולזכור כל אבן וכל שביל – שאחרי סיורים כאלה היה יודע היטב את כל השטח. מטרת השיטה החדשה היתה לסיים מהר, בצורה כזאת, את כל כפרי הארץ ועריה – ואח”כ אם היה צורך ימלאו את התיקים ביתר יסודיות” (את”ה 7/27).

²⁰ על המכתב חתום בכתב יד בועז. לא ידוע מה שם משפחתו.

ערן מעלה גם הוא סוגיה זו: היתה "גם 'אידיאולוגיה' על יתרונו של המרשם על פני התצלום: בשעה שהתצלום הוא 'אובייקטיבי' ומכניס את כל הפרטים, במרשם הנוף אנחנו יכולים להחליט מה חשוב ומה טפל ולהכניס בו את מה שחשוב!" ("פיתוח וישום צילום האוויר מהקרקע ב'הגנה'", את"ה 194/4, 1985). בספר הסיירים מביא ערן את עמדתו של משה גורן: "כבר בקורס בשפיה, כאשר ישבנו מעל לכפר פרידיס וציירנו מרשמי נוף, שאלתי מדוע לא מצלמים. הרי במצלמת ילדים פשוטה יכולנו להביא יותר מידע מאשר במרשם נוף!" (מצוטט אצל ערן 1994, 33). גם ערן מצביע על יתרונות הצילום: "תוך כמה שניות ניתן לצלם כל נושא, ותוך מספר דקות ניתן לצלם נושא אחד ממספר כיוונים או ממרחקים שונים. עם הזמן למדו להכין צילומי 'גזרה' על-ידי צירופם בהדבקה של מספר תצלומים רצופים [...] מהירות הביצוע היתה גורם חיוני בהגנה מבחינת ביטחון יחידת הסיירים המבצעת כשטח וסודיות הנושא. ב-1946 עברו טובי מפקדי כיתות הסיירים של הפלמ"ח בקרית ענבים קורס לצילום לצורכי סיירות" (ערן 1994, 33).

בניסן תש"ח יצאה החוברת מלאכת הצילום (ארעי), שעסקה בכל היבטי הצילום: יסודות הצילום, מערכת העדשות, מלאכת הצילום, חישובי חשיפה, תנאי צילום ועוד. החוברת אף מכילה מערכי שיעור בצילום (את"ה 80/333/17). החוברת יצאה אמנם בסוף התקופה שבה צילמו את הכפרים, אבל היא הוכנה ככל הנראה זמן מה קודם לכן למטרת צילומי הכפרים. אחד הפרקים בחוברת עוסק בצילום של כפר, בהכנת תצלומי גורות ועוד.

הקבוצה השנייה, שפעלה במסגרת המחלקה הטכנית, כללה את העובדים הבאים: מרגוט שדה, אשתו של יצחק שדה, שארגנה את מעבדת הצילום ועסקה בכניית הרצפים (הדבקת התצלומים הפנורמיים) ככל הנראה החל ב-1946 (סלע 2008, 120), וגרשון פלוטקין שלמד את מלאכת הצילום וההסרטה בארצות הברית (אצומה"ב 2384/50, תיק 7, 1948.6.10). פלוטקין עסק בתחילה "בהדפסת מפות טופוגרפיות" (את"ה 64/32), אחר כך בכניית הרצפים של התצלומים מהקרקע של תיקי הכפרים (את"ה 194.4.7), ובין 1945 ל-1946 בצילום מן האוויר (את"ה 64/32). פלוטקין המשיך לעבוד עם המחלקה כשהוקם שירות מפות וצילומים בראשית 1948, ומונה למפקד פלוגת הצילום שלה (אצומה"ב 2384/50, תיק 7, 1948.6.10). גליליה פלוטקין, אשתו של גרשון פלוטקין, עסקה במחלקה ברישום מפות בשנים 1944-1947 ובצילום אוויר (1945-1946, את"ה 64/32). כאשר החלו לצלם מהאוויר ב-1945, טיפל בתצלומים בעיקר פיניק מנען ולוין סייע בפיתוח הנגטיבים ("עדות ברוך לוין", את"ה 139/4, 7).

הקבוצה השלישית – מדריכי הטופוגרפיה. המדריך הראשי שהכניס את נושא הטופוגרפיה לצבא, היה כאמור לעיל, הלל בירגר, והוא פעל עד 1940. בירגר העמיד דור של מדריכי טופוגרפיה, ביניהם פנחס יואלי שהפך ב-1940 למדריך ראשי ("עדות פנחס יואלי", את"ה 24/90, 1973). לדברי יואלי, הוא אף ניהל מאז את המחלקה הטכנית.²¹ יואלי יצא ב-1944 לשנת השתלמות בחו"ל וגרשון וגליליה פלוטקין החליפו אותו בתקופת העדרו. ב-1948 הקים יואלי את שירות מפות וצילומים.

צילום מהאוויר

המחלקה הטכנית השתמשה, בתחילה, במטוסי חברת אווירון של הסוכנות לצורך צילום מהאוויר.²² גורן חיפש צלם אוויר מנוסה ומצא את ערי גלס מקיבוץ יגור, שהיה צייר וחובב צילום וצלם אוויר בצבא הגרמני בזמן מלחמת העולם הראשונה. גלס נענה לאתגר, כיוון שהתנאים של הגרמנים בזמן מלחמת העולם הראשונה היו דומים לתנאים של ההגנה ב-1945. בפגישה שהשתתפו בה משה גורן, יגאל ידן ויצחק ערן, הוחלט על טיסת ניסיון בהשתתפות השלושה והצלם גלאס. הם בחרו במצלמת קודק 6x9 ס"מ, שהיתה קטנה דיה להברחה, "כי דבר זה היה אסור מטעם השלטונות" (את"ה 194/4), אבל בעלת נגטיב גדול יחסית, שאיפשר הגדלה מרבית וזיהוי פרטים קטנים. המצלמה נבחרה על אף מגבלותיה: הצורך להחליף סרט כל שמונה צילומים. עובדה זו חייבה תכנון היעדים, כך שיהיה מרחק ניכר בין היעד השמיני לתשיעי (ערן 1994, 54-55).²³

הטיסות התקיימו בקו תל אביב-חיפה, הקו של חברת אווירון. העבודה היתה מסובכת "מבחינה טכנית כי לא היו לנו מצלמות מתאימות לצילום מהאווירון ומבחינת הביטחון כי צריך היה למצוא תירוצים ותשובות לשאלה 'לשם מה אתם מתרוממים באוויר?' (את"ה 64/32). בתקופה הראשונה לקחו ערן ופלוטקין לטיסות גם את בנות ווגן²⁴ ובאו לבושים

²¹ מתוך שיחה עימו ב-22.7.08.

²² החברה הוקמה כדי להכשיר טייסים עברים להיות בקשר עם יישובים מרוחקים ולהעביר להם אספקה ותגבורת בשעת חירום (ערן 1994, 54).

²³ בהמשך הבינו שלגודל הנגטיב אין חשיבות ועברו להשתמש בלייקה (ערן 1994, 55-56).

²⁴ לפי עדות שהעביר לי יואלי, הוא זה שעסק בצילום מהאוויר והוא זה שהחביא את

בבגדי שבת כדי לשוות לטיסות אופי רומנטי. בנות הזוג היו מגיעות עם תיקים גדולים כדי לאחסן בהם את המצלמה והסרטים (ערן 1994, 54-55). גליליה פלוטקין מעידה: "נלוויתי אליהם בתור כיסוי ואחר כך התחלתי לצלם. התחיל בכך גרשון [פלוטקין, בעלה של גליליה, ר.ס.]. היינו לוקחים איתנו את ילדנו, בן שנה וחצי, כדי שבמקרה של שאלות נוכל לומר שהוא חולה אסתמה ומטעמי בריאות עליו לטוס [...]". במשרד עשינו חישוב הגובה, כלומר מאיזה גובה לצלם, וכשהטייס היה מודיע על הגובה המתאים הייתי מוציאה את ראשי בעד החלון ומצלמת" (את"ה 64/32).²⁵ מאחר שחששו כי הטיסות מבוקרות על ידי מכ"ם בריטי, הם נאלצו לתמרן מעל למטרות הפלסטיניות מבלי לעורר חשד וגם ביצעו מדי פעם סיבובים מעל ליישובים היהודיים. צילומי האוויר התקיימו כשנה במסגרת המחלקה הטכנית. בסוף 1946 עברו צילומי האוויר לאחריית המטכ"ל של הפלמ"ח, שהיה בשלבי התארגנות, והמשיך לעבוד בשיתוף פעולה עם המחלקה הטכנית (בהגדלות, בפענוח תצלומים וכו').

מחלקת הטיס של הפלמ"ח הוקמה ב־1944 כהרחבה של מועדון התעופה, אשר נסמך מקצועית על חברת אווירון.²⁶ היה הגיון בהעברת הצילום מהאוויר לאחריית טייסת הפלמ"ח, לנוכח הסכנה שהבריטים יגלו את שיתוף הפעולה עם חברת אווירון. היו לכך גם יתרונות טכניים: במטוסי חברת אווירון, שהיו ככדים, לא היה אפשר לבצע תצלומים אנכיים, שהיו נחוצים מבחינה מבצעית, שכן צילום אנכי אפשר היה לבצע רק על־ידי הטיה מקסימלית של המטוס תוך תפנית חדה מעל למטרה. במטוסים הקלים של הפלמ"ח אפשר היה לבצע פעולה זו ללא קושי. כמו כן, תמרונים כאלה נראו פחות חשודים כשבוצעו במטוסי מועדון תעופה מאשר במטוסי חברת נוסעים. במטוסים הקלים של הפלמ"ח אפשר היה לפתוח את החלון, ואילו במטוסי הנוסעים הצילום התבצע מבעד לשמשה, דבר שפגע באיכות הצילום.²⁷ חברי מועדון טיס יכולים לצבור שעות טיסה רבות מבלי שיצטרכו לנמק את הטיסות הרבות, את הלולאות שבוצעו באוויר ואת בחירת

המצלמה על גופו מתחת לחולצה בעת הכניסה והיציאה משדה התעופה (עדות לא מתוארכת של יואלי בפני שלום פרידמן).

²⁵ מתוך שיחה שקיימתי עימה ב־26.2.09. עובדה זו מתנגשת עם דבריו של יצחק ערן כי במטוסים של חברת אווירון לא ניתן היה לפתוח את החלון (ערן 1994, 56).

²⁶ הטייסת אף עסקה באיתור אתרי מנחתים לקראת מלחמת העצמאות (את"ה 194/5).

²⁷ מאחר שלא נשארו תצלומים מהתקופה המוקדמת, לא ניתן לבחון את הנושא.

מסלולי הטיסה הלא שגרתיים, ועובדות אלה סייעו בקבלת ההחלטה להעביר את הצילום מהאוויר לאחריית הפלמ"ח (ערן 1994, 56). ערן פתח בביתו את "בית הספר לצלמי-אוויר במחתרת" (את"ה 194/4) והכשיר טייסים. כדי שהבריטים לא יגלו את המנגנון המשוכלל שהוקם לצילום מהאוויר היה צורך בפעולות הסוואה שונות: החבאת הסרטים על הגוף, זריקת הסרטים מהאוויר ליעדים מסוימים באמצעות שקיות שמולאו בחול מבעוד מועד, הטמנת הסרטים בסליק במטוס, המצאת סיפורי כיסוי על מטרות הטיסות, התקנת "סליק" למצלמה ועוד ("עדותו של 'בלק' בפני ערן יצחק", את"ה 194/5). כל תצלומי האוויר שמצאתי במהלך המחקר לספר זה נמצאים כיום בארכיון לתולדות ההגנה²⁸ ונעשו במסגרת מחלקת הטיס של הפלמ"ח.²⁹

²⁸ בודדים, כאמור לעיל, נמצאים בארכיון צה"ל.

²⁹ הם מתוארכים אחרי 1946.

העיון בתצלומים שהנפיק השירות מלמד כי בין הצלמים שעבדו עימו היו:³⁰ בוריס כרמי,³¹ יצחק מירלין, אלכסנדר זיסקינד, הנס קאופמן, פריץ כהן, ורנר בראון, חוה גוסלר, ארצי, רוקנשטיין, אני הלר, שמואל פרנק, קורט טריאסט, שטיינהרט אלפרד, הרברט אוסוול, דויד רובינגר³² ורוברט מילשטוק. צלמי השירות³³ צילמו בנושאים שונים הקשורים למלחמת העצמאות – למשל, קרבות בנגב, כיבוש באר־שבע ו"מבצע דני". כמו כן הם צילמו את יחידות הצבא השונות, למשל, את חיל הפרשים, את צה"ל ביישובים הפלסטיניים, למשל באלמג'דל, וכן נושאים לא צבאיים שיש להם הקשר צבאי: למשל, מסדר הצבא בעת פתיחת הכנסת הראשונה (צלם ורנר בראון), נטיעת יער המגינים (צלמת חוה גוסלר) והגירה לארץ. לרשות המחלקה עמדו מצלמות לייקה, מצלמות בגודל 6×9 ומצלמות אוויר (אצומה"ב 787/50 תיק 61). השירות נקט אמצעי ביטחון קפדניים בכל הנוגע לתחום הצילום, שכללו פיקוח על מלאכת הצילום, ההדפסה ועבודת המנהלה ושמירה בטוחה על התצלומים ועל דרכי הפצתם (החלונות גודרו בסורגי ברזל והארונות הוברחו במנעולים (אצומה"ב 600137/51, תיק 115).

³⁰ אלה הם הצלמים ששמותיהם עולים בחיפוש החזותי בארכיון התצלומים של ארכיון צה"ל תחת החיפוש בקטגוריה של תצלומי שירות מפות וצילומים ובארכיון המסמכים שנמצא בארכיון צה"ל. התצלומים הראשונים בארכיון הצילום של ארכיון צה"ל הם תצלומים של שירות מפות וצילומים מאוקטובר 1948. לא ברור מה היה סוג ההתקשרות בין הצלמים לשירות ועל איזה בסיס עבדו יחד.

³¹ שצילם גם עבור במחנה. עם תחילת עבודתו עבור שירות מפות הוא נתן להם את הנגטיבים של חלק מתצלומיו הקודמים כמתנה (אצומה"ב 2169/50, תיק 10, 15.9.1949).

³² אצומה"ב 787/50 תיק 24, 8.6.1948.

³³ לפי המסמכים שנתרו, נראה כי המחלקה הייתה גדולה ומנתה מספר רב של צלמים. באחד ממסמכי השירות הלא מתוארכים מונה המחלקה 84 צלמים: 5 במטה השירות, 10 ביחידות שירות חזיתיות, 44 ביחידות שירות חטיבתיות, 25 בפלוגת הצילום. כמו כן היו במחלקה 26 אנשים בפלוגת צילומי האוויר, 100 מפענחי צילומי אוויר (10 ביחידות שירות חזיתיות, 22 ביחידות שירות חטיבתיות ו־68 בפלוגת הצילום), 9 צלמי פרודוקציה, 42 עובדי מעבדת צילום ו־14 מטריטים.

השירות פעל כשנה ושלושה חודשים, עד למחצית השנייה של 1949. לאורך כל תקופת פעילותו עלו שאלות בדבר נחיצותו. שכן, פעילותו חפפה, במידה רבה, לפעילות של גופים מקבילים בתחום הצילום (יחידת הקשר לעיתונות³⁴ או לשכת העיתונות הממשלתית), בתחום המדידות הקרטוגרפיות (מחלקת המדידות האזרחית) ובתחום איסוף ושימור החומר.³⁵ הנושא עלה לדיון כבר בסוף 1948 (אצומה"ב, 2384/50, תיק 7, 17.12.1948 ו-31.12.1948) אולם, כאמור, רק באמצע 1949 הופסקה הפעילות של השירות. בינואר הוחלט לוותר על מחלקת הצילום העוסקת ברפורטז'ות ודוקומנטציה, להשאיר את מחלקת צילומי אוויר ולצמצם את פעילות מחלקת ההסרטה במסגרת אמ"ן להכשרת סרטי הרכה לועזיים לעברית לשימוש הצבא (אצומה"ב 1308/50, תיק 422, 9.1.1949).³⁶

יואלי, ראש השירות, עשה מאמצים רבים כדי לשכנע את הגופים השונים בנחיצות השירות. כך, למשל, במכתב שהעביר ליחידות צה"ל השונות הוא ביקש: "נא לדאוג לכך שכל מאורע, כל מבצע, כל חגיגה, כל דבר הראוי לדעתכם לפרסום או לגניזה לצרכי דוקומנטציה, יובא לידיעתנו מבעוד מועד" (פנחס יואלי, אצומה"ב 2384/50, תיק 7, 22.12.1948). הוא אף ניסה להגדיל את מספר הגופים שנוקקו לשרותיו (למשל, אגף ההסברה של משרד הביטחון), וביקש לבנות מודל חדש לפעילותו של השירות. הוא הציע, למשל, להעביר את מחלקת הצילום מהאוויר לשירות המודיעין ולהשאיר את מחלקת הצילום, ההסרטה וארכיון הצילום המרכזי תחת אחריות השירות, או שמחלקת

³⁴ אצומה"ב 1308/50, תיק 422, 9.1.1949.

³⁵ כבר ביום 9.11.48 הגיב יואלי, ראש השירות, למכתבו של מנהל ארכיון הצבא, שרצה שכל התצלומים יישארו אצלם ולא ראה צורך בארכיון תצלומים מרכזי בשירות. יואלי כותב: "שירות מפות וצילומים יחזיק בחומר הדוקומנטרי שזולם על-ידו, כל זמן שיש בחומר זה מן האקטואליות אך יעביר בהדרגה את כל הצילומים לארכיון הצבא" (אצומה"ב 2384/50, תיק 7).

³⁶ בצבא לא ידעו מה לעשות גם עם מחלקת ההסרטה והיא עברה בין גופים ויחידות שונות. באוגוסט 1949 עברה המחלקה למה"ד - בתי הספר הצבאיים (אצומה"ב 2169/50, תיק 10), ולאחר מכן עברה לאחריות יחידת הקשר לעיתונות (אצומה"ב 540/55, תיק 97, 14.9.1952). על סגירת המחלקה באופן סופי הוחלט במרץ 1954 (אצומה"ב 636/56, תיק 35).

המדידות האזרחית תתמוג לתוך השירות. בסופו של דבר, באמצע השנה, התמוג השירות לתוך אמ"ן (מ. שומכר, "חיסול שירות מפות וצילומים", 13.6.1949).³⁷ ביוני 1949 הוקמה ועדה שתכליתה פירוק שירות מפות וצילומים והעברת מחלקת הצילום לשירות מודיעין. חשוב לציין כי מה שעבר לרשות המודיעין הצבאי היו בעיקר צילומי האוויר. פירוק השירות הביא לחיסול המחלקה שעסקה בצילום תיעודי,³⁸ לצמצום מחלקת ההסרטה ולהעברת ארכיון התצלומים המרכזי לארכיון הצבא.

³⁷ עוד לפני כן עשו באמ"ן שימוש בצילום לצורכי תעמולה. כך למשל, במכתב שהוציא ראש אמ"ן ב-5.10.1948 נכתב: "לרגלי התעמולה הערבית לקראת עצרת האו"ם בדבר מעשי אכזריות יהודיים בערבים, הכרחי לרכז ולאסוף חומר, במהירות, בדבר מעשי הזוועה של הערבים. יש לאסוף לכן, מפקדים וחיילים, כל חומר שנמצא אצלכם כגון: מקרים הידועים לכם, צילומים, תעודות וכו'. לדוגמא [...]: 1. רצח הבחור בנצרת - סחיבה אחרי אופנוע; 2. התעללות בגופות" (אצומהב"ט 2289/50, תיק 91).

³⁸ המחלקה התיעודית חפפה, במידה רבה וכאמור לעיל, את פעילות מחלקת הצילום של לשכת העיתונות הממשלתית שהוקמה ב-1948 עם הקמת מדינת ישראל וכפופה למשרד ראש-הממשלה (<http://147.237.72.31/topsrch/about5h.htm>) ולכן היה קל לוותר עליה. ארכיון התצלומים המרכזי הועבר לארכיון צה"ל ומערכת הביטחון. זאת למרות שבמסמך שחבר יואלי הוא הציע להעביר את מחלקת האוויר לשירות המודיעין, להשאיר את מחלקת הצילום, מחלקת ההסרטה וארכיון התצלומים המרכזי תחת אחריות שירות מפות וצילומים, לרכוש ציוד חדיש ומשוכלל למחלקת ההסרטה ולדאוג להכשרת כוחות מקצועיים (אצומה"ב 2384/50, תיק 7).

העיתון הצבאי במחנה יצא לאור בגרסתו המודפסת בראשית 1948 והיה בעל תבנית קבועה. בעיתון היו כמה מדורים, ביניהם: סקירות טקסטואליות של ההתרחשויות במדינות ערב; המדור "בצבאות ערב" (באחריות ראש ענף מחקר באמ"ן, אצומה"ב 626/57, תיק 58); המדור "תמונות וטמונות", שהופיע על פי רוב בסוף הגיליון והתמקד בנושא אחד – עבודתו של צלם מסוים (פעמיים הוקדש המדור לעבודתו של סוסקין³⁹ ופעמיים לעבודתו של ורנר בראון⁴⁰), או בקבוצה של תצלומים. פעמים רבות הוקדש המדור לנושאים תרבותיים, לספורט, ולא רק לענייני צבא. במחנה היה במה חשובה לצילום ולרפורטז'ות, והוא היה בין הראשונים שפיתחו תחום זה בעיתונות הישראלית. למשל, בעיתון פורסמה רפורטז'ה בת שלושה עמודים המתארת כיצד הצלם הידוע רוברט פרנק (Frank) רואה את ישראל.⁴¹ העיתון אף התייחס לסוגיה הפלסטינית, אם כי לא בצורה נרחבת כפי שתבעה השעה.

הצלמים שעבדו עם במחנה מתחילת דרכו, כשהפך למהדורה מודפסת ועד 1956, או שרכשו מהם תצלומים לגיליונות במחנה היו: אסף קוטין, אברהם ורד, פרת עמנואל, מקסים סלומון, בוריס כרמי, משה פוקס, פריץ כהן, אפרן אילני, בן-אלי, זינגר, עטר, פאול גולדמן ובנו רוטנברג. בדרך כלל, שמות הצלמים לא הופיעו מתחת לתצלום אלא ברשימה מסודרת בסוף הגיליון, שאיפשרה לדעת מי צילם כל תצלום. לעיתים אף הוזכר שמו של הצלם בכתבה עצמה.

במחנה נוסד כדי לשמש במה לפרסום חומר אינפורמטיבי והסברתי של הצבא, וקהל היעד שלו היה (ועודנו) חיילי צה"ל והציבור האזרחי. למרות שעורכי ניסו במהלך השנים

³⁹ במחנה 35 (נ"ה), 28.04.1949, שהוקדש לדיוקנאות נשים, ובמחנה 49 (ס"ט), תשעה באב, תש"ט, שהוקדש לדיוקנאות גברים.

⁴⁰ במחנה 2–3 (קכו-קכז), 7.9.1950 ובמחנה 28.09.1950 המחארים את "נורי גפרורי" בשטח הצבא ו"מתכוון למכביה". העבודות שפורסמו במחנה ממשיכות את סדרת העבודות שבראון הכין בדנמרק בשנים 1944–1945, *Stick & Stav*, ברוח העבודות הניסיוניות של תיאטרון הבובות של אוסקר שלמר. על כך ראו סלע 2000, 224.

⁴¹ במחנה 16 (ק"מ), 14.1.1950.

לפעול בחופשיות, העיתון לא נהנה מחופש מערכת, היה נתון להתערבות מתמדת מצד הצבא וכפוף לבחינה של ראש מטכ"ל אג"ם, ראש מטכ"ל אכ"א, ראש אכ"א לחינוך, מטה שירות תרבות ואף לשכת הרמטכ"ל. למשל, במכתב שכתב סגן אלוף גבריאל לוריא, ראש לשכת הרמטכ"ל לראש מטכ"ל אכ"א, המתייחס לגיליון במחנה של ערב ראש השנה 1952, נכתב: "נראה לראש המטה הכללי כי על ראש אכ"א או סגנו לפקח על העיתון עד שובו של העורך" (אצומה"ב 540/55, תיק 76, 25.09.1952). הסיבה להנחיה זו: "ראש המטה הכללי מבקש להביא לתשומת לבך את תוכן וצורת הגיליון הנ"ל שאינם הולמים עיתון חיילי צה"ל" (שם).⁴² אפילו ראש הממשלה, דוד בן גוריון, העיר מדי פעם הערות על תוכנם של גיליונות במחנה.⁴³ בלשכת הרמטכ"ל הבינו את החשיבות של במחנה ככלי הסברתי ולכן התערבו בתכנים, אבל גם העמידו לרשות העורכים את התנאים הנחוצים לעבודתם.⁴⁴ הרמטכ"ל התלונן בפני ראש מטכ"ל/אכ"א לגבי גיליון 30 (ק"ב) של במחנה: "אינני מרוצה מהעובדה שמערכת במחנה קובעת תגובות לענייני ביטחון (ההדגשה במקור, ר.ס.). בצורה כפי שהובעה במאמר 'יריות בפרוודור' מבלי לקבל אישור ממך או מראש אג"ם" (אצומה"ב 181/1962, תיק 1, 27.03.1950).⁴⁵ גם ביקורת נגד הצבא זכתה להשתקה מצד הרמטכ"ל: "[...] אינני מרוצה מהטפת המוסר של כתב במחנה נ. זעירא על המשמעת והדרכים להשגתה [...] נא דאג להביא דבריי לידיעת מערכת במחנה וראה שמקרים מסוג זה לא יישנו" (שם).⁴⁶

⁴² בעניין ההתערבות בתכנים ראו גם מכתבו של הרמטכ"ל רב-אלוף יגאל ידן לראש מטכ"ל אכ"א מיום 10.7.1951 המבקר את גיליון 44 (קט"ח) משנת 1951, שהופיעו בו קריקטורות ותמונות של חיילות ה"עוזרות לתעמולה הציבורית נגד גיוס הבנות לצבא" אצומה"ב 1559/52, תיק 111.

⁴³ שם, 8.7.1951.

⁴⁴ ראו, למשל, מכתבו של ש. גזית, ראש לשכת הרמטכ"ל מיום 28.4.1952, בדבר הוספת אנשים וכלי רכב 4x4 להקמת חוליה ניידת לבמחנה וגלי צה"ל (אצומה"ב 636/56 תיק 57).

⁴⁵ הרמטכ"ל ביקש לפקח גם על במחנה נח"ל: "ראש המטה הכללי הורני להודיעך כי מכאן ואילך יש להעביר לביקורת את גיליונות במחנה נח"ל לפני פרסומם" (אצומה"ב 63/1955, תיק 103, 17.9.1953).

⁴⁶ בעקבות כך כתב ראש מטכ"ל אכ"א לא. זאב מכתב תלונה בדבר "אינפורמציה בלתי מדויקת ומוטעית" (אצומה"ב 181/1962, תיק 1, 5.4.1950) המהפרסמת בבמחנה

עורכי העיתון גם הועמדו לדין, לעיתים, על עבירות של צנזורה. חיים הרצוג, ראש מחלקת מודיעין, לדוגמה, התלונן אצל הפרקליט הצבאי הראשי וראש אג"ם על עבירות צנזורה בגיליון 38, שיצא ב־19.5.1959. בין תלונותיו: "בעמוד 2 של הגיליון למטה פורסמו 2 תמונות המראות מסדר צבאי ואת במת הפיקוד [...] החומר הזה לא הוגש לצנזורה" (אצומה"ב 292/1954, תיק 950, 24.5.1949). חודש לאחר מכן, במכתב של יוסף קרקבי, ראש מטה שירות התרבות, הוא כותב: "הפרקליט הצבאי מצא בגיליונות האחרונים של במחנה ופרונטליין⁴⁷ עבירות על חוקי הצנזורה ודרש לנקוט נגדם צעדים משפטיים [...] דרישתו הגיעה אלי לאחר שעורך במחנה הודח מתפקידו" (אצומה"ב 1951/852, תיק 724, 22.6.1949). ב־1953 הוחלט כי עיתון במחנה "יקבל הנחיותיו מוועדת התעמולה שבמטכ"ל/אכ"א או מיחידת הקשר לעיתונות" (ש. גזית, ראש מדור ניהול במטכ"ל במכתב לרמטכ"ל, אצומה"ב 63/1955, תיק 102, 1.6.1953).

וביקש "שבעתיד לא יקרו מקרים דומים" (שם).

⁴⁷ ביטאון אנשי מח"ל. נסגר ביוני 1949.

2009, *History of Photography* Vol. 33, Issue 1) deals with the way uprooted Palestinian villages emptied in the 1948 war (their Palestinian inhabitants were banished or fled from the horrors of war) were visually preserved in Israeli consciousness. The book *Made Public* discusses how military archives in Israel use photography for subjugation, control and inspection of the Palestinian other. Furthermore the book reflects the fact that the occupation doesn't end with a physical act but also has historical, cultural, civil and other implications. Military action is just one stage, the first stage, in the control and occupation of the other.

of Palestine before 1948 and the change that began in the country following the rift of the 1948 war. The book assembles all existing information that was not restricted concerning the Palestinians that are today in military archives, and makes it possible to trace unknown scenes of Palestine and of Palestinians in the first half of the twentieth century that were precluded from viewing by Israeli and Palestinian researchers. The book reveals life in Palestine before 1948: Palestinian personages; individuals who took an active role, political and military; the massive Palestinian uprising; the armed Palestinian resistance from 1933 until 1948; the Palestinian towns and villages and the Palestinian way of life pre 1948. In addition, the book devotes a section to a description of the 1948 refugees and the extreme change experienced by the Palestinian population and the country beginning after the 1948 war, which the army documented.

The book *Made Public* continues my research of the last few years, which examines how establishment systems in Israel drive and control power relations through the distribution of information via photography. The exhibition and book *Photography in Palestine/Eretz-Israel in the 30s and 40s* (Sela 2000, in Hebrew) discusses the way national narratives in conflict are constructed. The book was the first to confront Jewish-Zionist photography and Palestinian photography of the period. It exposes how Zionist colonialist photography was produced in the country before the establishment of the State of Israel, photography that was controlled and shaped by pre-state civilian institutional bodies. These institutions had an important role in forming the image of the Zionist "I" and the Palestinian "other"—visuals that influenced the development of the image of the Israeli-Palestinian conflict. The book also discussed the political implications of Palestinian photography. The exhibition and catalogue *Six days and Forty years* dealt with the way Israeli institutional bodies shaped the occupation of the West Bank, Gaza and the Golan heights as moral and beneficial to Israeli society and the state after the Six Day War (Sela 2007, in Hebrew). The essay "The Absent-Present Palestinian Villages" (Sela

(31). Israel: Van Leer Institution (Hebrew).

other archives, and intelligence gathering by various means, etcetera) to the way the archives are managed (censorship and restricted viewing and use) and how certain materials are not revealed to the public. The book discusses the IDF archive policy, which controls the information released to researchers, decides which research is to be conducted and the data it's based on, and obstructs and prevents access to specific material. These actions join those of intelligence and secret service agency archives worldwide as shown by Hughes R. Gerald and Scott Len (2008).³ Since my research deals with the representation of Palestinians in Israeli military archives, it raises additional issues, such as the way archives control the release of information about the Palestinian other, information that has importance in forming, establishing and building national identity. The IDF archive, thus, not only controls the distribution of information, the writing of Israeli history, legacy and culture, but also controls research on Palestinian history and how this impacts the building of a Palestinian national identity based on national memory.

The 1948 war led to the destruction of Palestinian existence and culture. Many Palestinian archives disappeared, were destroyed or looted as a result of the war and its implications and as a result of other wars in the region (1967, 1982 etc.). Photographic information of Palestinians and about Palestinians in military archives in Israel as revealed in the book expose some of the material that was lost. The book uncovers, for the first time, photographs dealing with the Palestinian population and Palestine in the first half of the twentieth century photographed by both Jewish and Palestinian or Arab photographers, professional and amateur photographers, stored in military archives. It allows, therefore, partial completion of missing chapters of Palestinian visual history (Sela 2007)⁴ and a presentation

³ Hughes, R. Gerald & Scott, Len, 2008. "Knowledge is never too dear!". Exploring Intelligence Archives, Enquiries into the Secret State, edited by Hughes, R. Gerald, Jackson, Peter and Scott, Len. London and New York: Routledge.

⁴ Sela, Rona, 2007. "Pictorial History of Palestine". Theory and Criticism

period initiated the gathering of intelligence information regarding Palestinian settlements, the Palestinian population and individuals who participated in the national resistance, with the idea that as much information available about the Palestinian other as possible would make it easier to confront them in future national conflicts. After the founding of the state, visual (photographic) material concerning the remaining Palestinian population in the country was collected by the intelligence services for the purpose of control and surveillance, while military organizations dealing with documentation, propaganda and public relations, documented various themes for Zionist-military purposes. These bodies hold photographs that make it possible to chart the fracturing of the Palestinian population as a result of the 1948 war, though they were not taken for this reason. The second method used by military archives to obtain photographs of the Palestinians was via donations over the years from civilian groups, private individuals and soldiers, mainly looted photographs.

The research also focuses on the methodology (usually not used for research purposes) of the military photography archive offshoots subject to the IDF archive, its laws and regulations. The book thus studies the army's archive as a central body controlling other army archives, its standards and ethics, how it functions, its role, the central strategies behind its policies and the laws it utilizes. The book seeks to expose the mechanisms of power that built and operated the archive, the systems that serve it today, the practices at its base and the oppressive manner in which it reveals or precludes information from the public. It deals however, only with photographs of the Palestinian population, Palestinian existence, or Palestinian sources up until the middle of the 1950s, and the 1948 war – that is with materials that were available to me – yet it seeks to describe through them the way these archives operated.

The military photographic information is based on a multiplicity of power relations, from the way in which information was collected from army units, organizations or other archives (plunder, looting, secret and forbidden duplicating of material from

the twentieth century, suggesting that it is only part of the Palestinian material in military archives.

Since its establishment, documentation of all types that were produced in different IDF units was transferred to the IDF and Ministry of Defence archive – records, audio tapes, video tapes, photographs, maps, sketches and the like. The IDF archive became the largest existing center of information in Israel for subjects connected to the army and security¹. The photography collection of the IDF archive, like its other collections, are subject to the authority of the general policies of the archive, according to which it releases photographs for public view and use only after security restrictions have been lifted and they have passed censorship.² Although collecting information concerning the Palestinians and the Arab states is not the aim of the archives, the army gathers a great deal of data about them as part of the information activities of military units. The way in which visual information on the Palestinians is collected in the military archives of Israel, the extent of the material and the implications of its assembly has until today not been researched, this being the first study dedicated to the subject.

The military photography archives in Israel accumulate photographs concerning the Palestinian other using two key methods – the first, archival preservation of photographs that came from military organizations, intelligence bodies and others, who actively initiated the collection of visual information mainly for military intelligence purposes. The information was gathered, for example, in the following ways: through controlled confiscation, initiated by pre-state and state military bodies, of archives and Palestinian collections and photographs, from organizations or Palestinian sources, or via copying of secret information relating to the Palestinian population from British archives and sources during the period of the British Mandate. At the same time, the military organizations of this

¹ <http://www.archives.mod.gov.il/pages/MISC/About1.asp?AR=1>

² Ibid

Made Public
Palestinian Photographs in Military Archives in Israel

Rona Sela

The book *Made Public* summarizes three years of research on military photography archives in Israel. It deals with two key subjects each involving the other: the manner in which military systems collect and preserve photographic information about the Palestinian other - in the past and over the years - and the missing chapters of Palestinian visual historiography. The military archives in Israel preserve the archives of the pre- state military bodies and the information regarding their activities, as well as those of the different Israel Defence Forces (IDF) units of the state that made use of photography. The different military units collected data regarding the Palestinians as part of information gathering for a variety of military and operational objectives. The military archives also preserve information on military subjects received from individuals and private organisations, mainly looted material or information achieved by force in various ways, thereby accumulating visual and textual material relating to the Palestinian other with whom the State of Israel is in a national conflict. The book thus examines the collection of photographs of Palestinians and about Palestinians collected in military photography archives, and their use. It documents the way military bodies and archives, including military photography archives subordinate to them, receive, collect and preserve information regarding the Palestinian other, seize his cultural property and control its distribution in the public realm. The book traces how, through force, photography archives and photographs of Palestinians and about Palestinians in military archives were accumulated, and follows the activity of organisations that collected information about the Palestinians. Since the material available for study in military archives is restricted, censored, and controlled by the archive and its stringent laws, the little I was authorized to research and use deals only with Palestinian existence up until the first half of

